Ženi
LEBL

LJUBIČICA BELA

VIC
DUG DVE I PO
GODINE

Dečje novine

90,00

Ženi Lebl
LJUBIČICA BELA

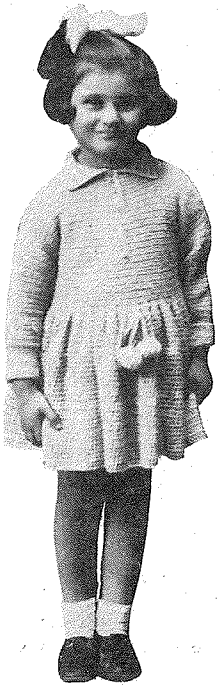

Fotografija na prvoj strani:
Ženi Lebl jedanaestogodišnja devojčica
Desno: Ženi Lebl danas

Zadnja korica:
JOVANKA LAZIĆ
(Ženi Lebl)
Niš, decembar 1941.

© DEČJE NOVINE – Gornji Milanovac, 1990.

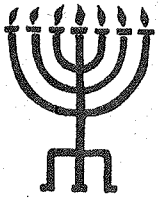

Ženi
LEBL

LJUBIČICA BELA

VIC
DUG DVE I PO
GODINE

Dečje novine

Sva autorska prava pripadaju obitelji pokojne Ženi Lebl te trenutnim nositeljima autorskih prava. Ova knjiga je digitalno objavljena kako se Goli otok i Sveti Grgur ne bi zaboravili.

REV.
2003

NARODNA BIBLIOTEKA
ZAGREB
„BOŽIDAR ADŽIJA"

Inv. br. 159001
Sig. 886
Cutter LEBL
g

Draga Ženi,
dopusti mi da Ti se zahvalim, ovim kratkim pismom, na svemu: na tome što si medju nama, što si večito nasmejana (iako Ti ponekad i nije do smeha, znam to), i što nam nisi dala da zaboravimo mnoge stvari: da su Jevreji postojali i u Makedoniji, da su knjige na hebrejskom štampane još u prošlom veku u Beogradu, da smo svi mi samo obični ljudi kojima ništa nije tudje...

Posebno Ti hvala što si napisala bez zlobe (a mnogi to ne bi mogli - veruj mi!) ovu knjigu uspomena, Golootočku knjigu mrtvih i živih.

Moram Ti priznati da mi nije sasvim jasno, da i sam ne znam za koga bih rekao da je mrtav, a za koga opet da je živ: ono što si opisala ne spada u domen sna: radi se o pravim ljudima koji su postojali i koji još uvek postoje, tu negde,kraj nas, koji stanuju, koji žive u istom gradu, istoj ulici, a možda čak i u istoj kući sa nama. Za neverovanje je skoro da je sve ono što si opisala moguće u naše doba - ali to je činjenica, to se sve zbilo, a može se desiti - ne dao Bog, ako samo postoji - da se sve to još koji put ponovi.

I zato, upravo zato, hvala Ti, hvala i drugima koji govore istinu, ma kako ona bila teška. Govori je samo i dalje! I neka ih je - tih istina - što više!

Voli Te Tvoj

Jakir Sade

Umesto uvoda

Možda ne bih ni pisala o Glavnjači, Ramskom Ritu, Zabeli (osmom paviljonu), dve strane ostrva Sveti Grgur i Golom otoku da je to stvar znana, opisana, opevana, prežaljena. Ali, ona to nije. Stotine žena, koje su kroz njih, kroz sva ta mesta prošle - ćute, osećaju strah i danas, posle četrdeset i više godina. Zašto? Pokušaću to ovde da objasnim. Da objasnim nešto, što normalnom čoveku, u normalnim uslovima, u normalnoj ili barem normativnoj pravnoj državi ne bi ni moglo na um da padne, te zato nisam ni pokušavala da svoju priču i priču ostalih ispričam u dalekim krajevima, kuda me je odveo put posle mog hoda po mukama. Možda će ovo što ću sada napisati, ako ikada bude objavljeno, i ako dotle požive one koje su nešto slično doživele i preživele, navesti i njih da se, najzad, otresu svih svojih strahova i ostaloga što ih je sputavalo i što ih sputava i danas da konačno progovore. I pored onoga što ih posebno sputava, i pored potpisane

obaveze... Jer, skoro sve "istine o Golom otoku", i ne samo o njemu, nisu do sada pisali ljudi koji su tamo odista i bili - sa izuzetkom dve knjige uspomena koje su pisali "golootočani" M.Popović ("Udri bandu") i Mih.Simić ("Na golom otoku"), a koje su objavljene 1988. godine - već oni koji su čuli samo iverke istine, često samo poluistine, pa čak i neistine.

Kako se ulazilo, odnosno upadalo u ponor - to često nisu dramatične, već pre banalne priče. Češće je mnogo dramatičniji bio način na koji se iz njega izlazilo, pri čemu su ljudi upadali u još dublji ponor, glib, bestijalnost, nemoral i slično. To još niko nije opisao. Zašto? U knjizi "Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita", tom III, Beograd 1984. g. str.468, Vladimir Dedijer donosi razgovor vodjen sa jednim poznatim piscem (čiji identitet nije naveden), inače veoma hrabrim čovekom - kako ga karakteriše sam Dedijer - koji mu je konačno priznao:

"Mi moramo da ćutimo. Uslov za odlazak sa Golog otoka je bio da se zakuneš da ništa nećeš da govoriš o onome što si video i šta si doživeo. I još nešto, što neću da ti kažem."

Mnogo mu stvari on nije kazao, ali ono "nešto", što je nagovestio - to i jeste razlog što tolike stotine i hiljade ćute. To "nešto" nije nešto bezazleno; to je centar, fokus.

Narodna biblioteka

POČETAK

April 1949. godine. Telefonski poziv sa gradilišta na Novom Beogradu. Ko bi drugi - do Vojo.

- Dodji, lijepo moje, dodji da vidiš kako me sahraniše! - govori molećivim glasom.

- Dolazim, djetiću, eto mene sutra na jutarnju kafu.

- Ljubim te u oba oka, nesudjena cecunska kraljice. Čekam te.

Vojo Djukić. Nije trpeo nikoga u mojoj okolini. Hteo je da me odvede kao svoju nevestu u Cecune i predstavi me tamo svojima.

- Bićeš "cecunska kraljica"!

- Ma nijesam ti ja, Vojo, ni za neveste ni za kraljice - smejala sam se.

Kao druga ga volim, ali on traži više. Došao je u "Politiku" iz "Prosvete", gde se pozavadio sa nekima. I čim je došao, počelo je naše druženje. Sa moje strane ništa više. Ali - njemu je trebalo

mnogo, mnogo više. Pisao mi je, bombardovao me ceduljicama na "našem jeziku": VNERM TL. On je izmislio te šifre:

PA - LE - RI - NO - FU

Trebalo je samo umesto samoglasnika upisati odgovarajući suglasnik i obrnuto.

Laknulo mi je donekle, kad mi je "zapretio" da će se oženiti drugom, ako nastavim da ga i nadalje odbijam. Iskreno sam mu dala svoj najsrdačniji blagoslov:

- To da mi ožiljak na srcu bude sladji? - pitao je. Bila sam srećna kada se oženio. Ostali smo drugovi, barem mi se tako činilo.

Vojo je od skora na Novom Beogradu, tamo uredjuje "Bilten" graditelja. Ja odlazim povremeno da ga obidjem, njega i gradilište, ostajem kratko, tek da mu "podignem moral", zajedno obilazimo gradilište i divimo se elanu omladine. Rade i pevaju:

"Druže Tito, ljubičice bela,
Tebe voli omladina cela..."

Tri godine ranije sam bila na akciji na Posavskom kanalu, u srednješkolskoj brigadi.Radili smo na melioracionim radovima. Snalazili smo se sami: uredjivali smo zidne novine, priredjivali "zabave", pisali pesme, posebno nadrealističke. Nije postojala kulturno prosvetna brigada; posle rada, kada bi svi otišli na zasluženi odmor, mi smo zamenjivali ašove i lopate olovkama. Ko to beše? Da, Ćamila i ja, a od mladića - "mala Palestina" -

"pet i po" (Enriko i Alberto Josif, Žarko Polak, Rafi Altaras, Leon Talvi i "polutan" Kosta Timotijević) i još neki, kojih se više i ne sećam.

Ne odlazim često na Novi Beograd. Jer - tada moram da prodjem pored Sajmišta, krajnje stanice moje majke, bake, svih beogradskih Jevrejki i njihove dece, pa i mog potencijalnog groba. Teško mi je, nema na njemu nikakve oznake, zapušteno je, pretvoreno u cigansku čergu...

Otkako me je "glavni i odgovorni" Branko Drašković pozvao i saopštio mi svoju "zadnju nameru" da me pošalje za dopisnika "Politike" iz Pariza, kao da su mi krila izrasla. Predložena sam i za kandidata za člana KP. U medjuvremenu sam nekoliko puta morala da vodim pravi verbalni rat u našoj ćeliji SKOJ-a, da objašnjavam koliko je Tito u pravu što se tiče sukoba sa Kominformom. Nije mi bilo teško, osetila sam ja šta su Sovjeti još u Berlinu, kada su nas oslobadjali. Kako su samo moje kolege zadrte! Veruju slepo "velikom bratu", iako kao novinari imaju uvid u sve "crvene biltene" i vide kako nas opanjkavaju, hoće jednostavno i naprosto da nas progutaju, hoće da jednostavneo nestanemo. "Glavni i odgovorni" zna za moj stav, i upravo mi je zato i "naložio" da upravo ja objašnjavam "pravednu politiku druga Tita" u ćeliji SKOJ-a u "Politici".

Dosta sam dugo bila jednostavno bojkotovana u SKOJ-u, jer sam pričala "klevete i laži o svojim oslobodicima", iznoseći svoje dogodovštine sa Sovjetima.

To je počelo još na gimnazijskom tečaju za ratom ometene učenike, juna meseca 1945. godine. Upravo sam se vratila iz Nemačke. Videvši da su sve moje školske drugarice završile maturu, ambicija me je poterala da i ja nešto završim. Otac se još nije bio vratio iz zarobljeništva, brat je još uvek partizanovao na severu. Bilo mi je i zvanično potvrdjeno da su majka i ostali članovi porodice bili pobijeni na Banjici i "dušegupki" na putu izmedju Sajmišta i Banjice. Trebalo je imati snage i započeti novi život. To i nije bilo tako teško medju učenicima te "partizanske gimnazije": svi su bili osakaćeni, neki doslovno fizički, neki duševno. Mislila sam da ću odmah biti primljena u SKOJ, ja - najmladja skojevka od pre rata u Prvoj ženskoj realnoj gimnaziji. Nisam znala da je SKOJ još uvek bio u ilegali, da se sve odvijalo tajno, da je trebalo prvo da dobijem potrebne preporuke...

To se sve dešavalo upravo onih dana kada smo dobili zadatak da opišemo kako smo bili oslobodjeni - svako onako, kako je to oslobodjenje doživeo. Nisu svi bili vični peru, pa sam im ja pomagala da sroče svoj zadatak.

*

Vojo me je sačekao na Novom Beogradu. Bio je dobro raspoložen. Obilazimo gradilište novoga grada. Vojo sipa viceve kao iz rukava. Dobri su. Imao ih dosta i o Titu. Nisam zapamtila baš sve, ali mi je u pamćenju ostao vic o tome da je Jugoslavija dobila prvu nagradu na medjunarodnoj izložbi cveća, jer je odgajila ljubičicu belu od 100

kilograma. "Moraću da ga prodam" - pomislih odmah.

Da ga ne bih zaboravila, što mi se često dešavalo kada se radilo o vicevima, ispričala sam ga čim sam se vratila u redakciju. Svi su se smejali.

*

Bio je 28. april 1949. godine. Tačno četiri godine je prošlo od dana kada sam bila oslobodjena u Berlinu. Praznik mi je; obukla sam svoj jedini grao-karirani kostima iz diplomatskog magacina, koji smo koristili mi, novinari, koji smo predstavljali "ogledalo javnog mnjenja". Mi, novinari i - oficiri UDB-e - "čuvari bezbednosti". To je bila jedina privilegija nas novinara, taj kostim, za razliku od čuvara bezbednosti, koji su se tamo snabdevali i hranom. Kao i sav radni narod, mi smo se hranili "na tačkice". Obula sam jedine cipele koje sam imala, crne "na šniranje", a u tašnicu sam stavila beležnicu i olovku, u džep ličnu kartu, jednu "banku" - deset dinara" - i propusnicu za tribinu. Prvog maja će se održati velika parada na Terazijama.

Čekala sam na Crvenom krstu trolejbus. Iako se ne može reći da je "špic", kada svi odlaze na posao, trolejbusi dolaze prepuni, ne otvaraju vrata. Jedan se najzad smilovao. Počinje invazija, kondukter pokušava da zatvori vrata. Jedan od onih koji nisu uspeli da udju povlači konopac, trola spada sa žice. Šofer psuje, otvara prednja vrata na koja odmah navaljuje radni narod. Ja stojim nešto dalje, posmatram tu bedu... Najednom nailazi drugi trolej-

bus, otvara nekome prednja vrata da izadje, ja se ubacujem. Niko ni da zucne, svi gledaju u moj kostim. I putnici i šofer su ubedjeni da sam iz UDB-e. Da, u to doba je postojao sam jedan jedini dezen za sve kostime.

Sa Zelenog venca sam uhvatila autobus za Zemun preko Novog Beograda. Jeza me je ponovo obuzela kada smo prolazili pored Sajmišta. Zašto ne postave tamo neku spomen-ploču, zašto ne urede prostor oko Sajmišta... Ili - neka ga sruše!

Vojo me čeka. Nije baš sjajno raspoložen. On, koji je uvek bio nasmešen, uvek oran za viceve, šale! Koliko sam samo njegovih viceva "preprodala" u redakciji! Nisam bila u stanju da ih sve upamtim, ali su skoro svi bili dobri, duhoviti.

Danas mu očigledno nije do toga. Nije mi dao da dodjem do reči, jednostavno je postao nekako agresivan:

- Sve je to teška banda!

- Ko to, brate rodjeni?

- Sranje, velim ti!

- O čemu ti to?

- Onomad mi reče da su te predložili za kandidata za člana Partije. Ni mrtva ne ulazi u ladju što tone! Čak ni u slučaju da zbog toga moraš da se odrekneš Francuske!

- E, Vojo moj, vidi se da nisi upoznao braću Ruse. Ti si rat, djetiću moj, proveo u lepoj Švajcarskoj, a mene su Rusi u Berlinu oslobodili, pa zamalo da upravo od njih izgubim glavu.

Više nismo "bistrili politiku". Krenuli smo u

obilazak gradilišta. Nisam imala vremena na pretek. Trebalo je da stignem u redakciju i predam uredniku reportažu za prvomajski broj.

- Tvoje viceve prodajem. Imaju dobru prodju...

- Nijesu moji. Narodna je to mudrost.

- Čiji su da su... Ispratio me je do autobusa.

*

Bilo je to naše pretposlednje vidjenje. Kratko vreme posle toga Vojo je otišao u Pariz kao dopisnik "Politike". Kada se odande vratio, bio je postavljen za urednika spoljnopolitike rubrrike. Lepo je napredovao. Od 1972. do 1975. godine je bio glavni i odgovorni urednik lista. Sreli smo se u Beogradu nekoliko godina kasnije, na ulici. Osvrnuo se da vidi da ga neko kojim slučajem ne posmatra, zastao i nasmešio mi se:

- Namestiše ti braća, ha?

- Namestiše...

- Što ti je sudbina!

- Sudbini uvek neko pomaže - uzvratih i okrenuh mu ledja.

Možda se čak i uvredio!

U Izraelu sam saznala da je vrsni, odani, pun vrlina itome slično i tako dalje novinar preminuo u punoj snazi godine 1976.

Neka mu je laka zemlja!

Sinagoga u Beogradu

GLAVNJAČA

Dan je bio odista više nego lep, vedar, tog 28. aprila 1949. godine. Još samo dva dana, pa će se održati veličanstvena provomajska smotra dostignuća radnog naroda. Terazije se preuredjuju, proširuju. Povorka treba da prodje pored svečane tribine. A ja imam propusnicu za tribinu. Imala sam je...

*

- Drugarice Jovanka, sidjite, molim vas, odmah na portirnicu. Čeka vas jedna drugarica.

U glasu čika Steve, portira "Politike" osetila sam nekakvu uznemirenost. Naglasio je ono "odmah" i istoga časa spustio slušalicu. Nisam stigla ni da ga upitam koja je ta drugarica i zašto ona ne bi došla gore, na četvrti sprat, gde se nalazio moj "boks".

Sišla sam liftom. Ispred lifta su stajala dva meni nepoznata muškarca. Nisu se ni pomerila da me propuste. Uspela sam da uputim upitni pogled čika Stevi koji je, kao izvinjavajući se, slegao ramenima

i pokazao glavom prema toj dvojici.

- Vi ste drugarica Lebl? - upitao me je jedan od njih.

- Priznajem - odgovorila sam smešeći se.

- Upadaj u kola! - usledilo je naredjenje.

Tek sam tada primetila da pred portirnicom stoji žuta "škoda" sa otvorenim zadnjim vratima. Žuta "škoda" za koju smo svi znali da pripada UDB-i.

- Šta znači to "upadaj"? Mene ovde čeka neka drugarica. Ostavite me ne miru...

- Mi smo ta "drugarica", a ti si uhapšena!

- Ja uhapšena?! - zapanjila sam se. "Neka neslana šala - pomislih - kao ono kada smo Višeslavu poslali na aerodrom da sačeka braću Karamazove". Ali, ovo mi ipak nije ličilo na šalu. Počeli su da me guraju prema žutoj "škodi".

- Pa vi niste normalni! Zašto me hapsite?

Već su me ugurali u kola i smestili se sa obe strane, do vrata. Greška - pomislih. Moram da proverim.

- Zašto ste me uhapsili? - ponovih pitanje, stešnjena na zadnjem sedištu.

- E, to ćeš ti nama da otpevaš! - nasmešio se jedan od njih.

- Ja da vam otpevam? Pa ja pojma o pojmu nemam!

- I te kako ćeš nam sve reći! Imamo mi i načina i vremena...

- Ovo je pravi Kafka...

- I o njemu ćeš sve da nam kažeš!

Obuzeo me je smeh. Nikako da me ostavi.

Vozimo se žutom "škodom" od Cetinjske ulice do ulice Braće Jugovića ispod Studentskog trga. Auto zaustaje ispred ulaza. Kapija se otvara i mi smo u zatvorskom krugu. Izlazimo, krećemo prema nekoj baraci.

- Znaš li gde si? - pita me jedan od mojih pratilaca.

- Kako da ne! Ovo je "Glavnjača"! - odgovorih znalački. Istoga časa osetih šamarčinu:

- Zapamti: ovo je UDB-a za FNRJ!

- Zapamtiću... - rekoh držeći se za obraz.

-Zapamtiću!

Počelo je zapisivanje podataka: ime, prezime, očevo ime, dan, mesec, godina i mesto rodjenja, adresa, zanimanje, radno mesto... Onda jedan od prisutnih donese jastuče za pečate, uze mi jednu ruku i poče prst po prst da ih umače u mastiljavu smesu i istim redom uzima otiske. Svih prstiju. Obe ruke. Kakvo poniženje! Moraće da mi se izvine, kada uvide da je po sredi greška...

Tu se našao i fotograf. U mastilom zamazane ruke strpali su mi nekakvu tablu sa imenom i brojem i snimili me an fas i iz profila. Gospode bože, ovi se odista ne šale!

Onda je počeo pretres. Pošto nisam imala ništa, nikakvu tašnu sa sobom, izvadili su mi iz džepa kostima (iz "diplomatskog magacina") ličnu kartu, 10 dinara i propusnicu za tribinu za prvomajsku svečanost (bilo je to 28. aprila 1949. godine). Naredili su mi da išniram i predam im pertle iz cipela.

- Zašto? - upitala sam.

- Da se ne obesiš!

Onda je na red došao prsten. Taj prsten je dobio moj otac od svoje bake, kada mu je umrla majka, a on imao devet godina. Prsten je prošao sve faze razvoja moga oca, i na kraju se našao na malom prstu, odakle nije mogao da ga skine. Za vreme rata, u zarobljeništvu, kada su ga okovanog poveli iz Osnabrika u Strazburg, a on - tada već živi skelet - mislio da mu je to sudnji čas, zamolio je jednog Srbina, zarobljenika, da prsten preda nekom preživelom članu njegove porodice. Tako sam ja došla do tog prstena u jesen 1945. godine i više nisam mogla da ga skinem sa prsta. Sada su mi naredili da ga skinem i predam. Probala sam, ali nije išlo. Bolelo me je kada su silom pokušali da ga oni smaknu sa prsta. A onda sam im rekla da su Nemci skidali prstenje zajedno sa prstima...

- Poredi nas sa nacistima?! - usledio je drugi šamar.

Ostavili su mi prsten. Uzeli su mi ručni sat marke "junghaus", koji sam dobila od brata prilikom prvog susreta posle rastanka koji je trajao više od četiri godine.

*

Sve duhovno življenje i iživljavanje se mora smestiti u poseban pretinac sećanja, da bi se ipak nešto od svega toga sačuvalo. Za dobro bližnjega svoga... Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe...

Našla sam se u ćeliji. Na spratu. Ne liči na ćelije berlinskog gestapoa. Soba je veća, otprilike četiri

sa četiri, pod je drven a ne betonski... Ali ni ovde nema kreveta, sve zatvorenice leže po podu, jedna od njih čak i u vreći za spavanje. Svih mogućih doba starosti, različito obučenih - koja zimski, koja letnje - ne poznajem ni jednu. Jedna punačka starija žena mi prilazi prva, njena mi dobrodošlica godi. Lepo govori srpski, ali pomalo zanosi na engleski:

- Ljubi bližnjega svoga, priznaj i pokaj se!

Ostale zatvorenice se smeju, sve osim one u vreći, koja netremice gleda u jednu tačku na tavanici, i jedne "u ćošku", koja me gleda, ali ne mrda sa mesta. "Tetka-Kanada" mi - tako su tamo zvale ženu koja me je "prihvatila" - preporučuje "dobro mestu u sredini, jer su ćoškovi već zauzeti".

Da bih se oslobodila sopstvene napetosti i unela barem malo vedrine u ćeliju, odlučih da prihvatim igru.

- Da priznam i da se pokajem? Neka bude, ako je to baš potrebno... Ne znam, doduše, šta treba da priznam, ali to ne znaju ni kaludjerice, koje se u opštem duhu Svete Crkve i dobročinstva njenog kaju iskreno za sve svoje grehe koje nisu ni počinile. One to čine "zbog viših ciljeva", ne znajući šta su zgrešile. Da bi olakšale patnje čovečanstva...

- Lijepo ti to ispriča - javi se jedna mala, crnpurasta, razroka devojka. Očigledno je - odnosno "ušičujno" - Crnogorka. Pozvala me je da sednem pored nje. Zašto da ne, meni je to sasvim sve jedno, i onako ovde neću dugo ostati. Dok ne konstatuju da je po sredi greška.

- Ja sam Kosa Lončarević - reče mi.

Poznavala sam jednog Lončarevića, Momu... Bio je, taj Momo, drug Voje Djukića, iz Andrijevice. Vojo me je upoznao sa njim, i Vojo se, navodno, zaljubio u mene. Toliko je gnjavio Voju da mi kaže neku dobru reč o njemu, da je Vojo naumio da me otarasi napasti. Kada smo se jednom opet našli, Vojo me je predstavio kao moju sestru-bliznakinju, koja živi u Francuskoj, i trebalo je da govorim samo francuski, a Vojo pri tome sve da prevodi. Nije bilo važno šta sam ja govorila - Vojo je majstorski lagao. Navodno sam se ja - ovdašnja bliznakinja, koju je on svojevremeno upoznao - preselila kod roditelja u Francusku, a ja sam - tamošnja bliznakinja - došla da sredim sve formalnosti, i uskoro se vraćam nazad. Momo je bio pun lepih reči o meni i zamolio me je da isporučim srdačne i vatrene pozdrave sestri, kada se budem vratila u Francusku...

Možda ću jednom da proverim da li ova Kosa ima nekakve veze sa Momom? Možda mu je sestra? Za sada nisam bila raspoložene za razgovore te vrste.

Uskoro sam saznala o nekim svojim sapatnicama iz ćelije onoliko, koliko su one same bile voljne da pričaju. Možda sve to i nije bila istina.

"Tetka-Kanadu" su odveli roditelji-pečalbari još kao dete u novu domovinu. Tamo se udala, izrodila decu, ostala udovica. Kada je nova Jugoslavija pozvala pečalbare da se vrate u staru domovinu, odlučila je da to i učini. Na granici joj je bio oduzet

pasoš i svi snovi o staroj domovini su počeli da dobijaju drugačije oblike od željenih. Grupa, koja se vratila, sastajala se barem jednom nedeljno i maštala o Kanadi. Hteli su da se vrate, ali im to nikako nije polazilo za rukom. Formirali su "društvo čekićara": lupali su se po glavi zbog odluke da se vrate. Onda je tetka-Kanada odlučila da se ipak vrati u Kanadu, svojoj deci, pa makar to bilo i ilegalno. Pronašla je "vezu", strpala tom čoveku u ruke popriličnu sumu u zelenim novčanicama, a on joj je sa svoje strane obećao da će je bez problema prebaciti preko granice - u Trstu je već navodno čekala i brodska karta. Skupila je prnje, ukrcala se u voz, ali ju je u Sežani sačekao čovek kome je dala pare, stavio joj lisice na ruke i doveo pravo u "Glavnjaču". Glavni problem tetka-Kanade se sastojao u sledećem: kome su otišli njeni dolari? "Vezi" ili UDB-i?

U sobi se nalazila i jedna žena srednjih godina. Još nije bila pozivana na saslušanje. Bila je udovica. Dva su joj sina živela u Londonu i stalno se sa njima dopisivala. Niko nije pitao kako su tamo dospeli. Žena nije znala šta ju je snašlo kada je jednog dana bila uhapšena. Možda su joj susedi zavideli na tome što ima sinove u inostranstvu, pa joj nešto "smestili"?

Prozvana je nekoliko dana kasnije. Kada se vratila, bila je više nego užasnuta: islednici su stavili pred nju hrpu papira, kopije svih pisama njenih sinova i njenih odgovora na ta pisma. A ona je mogla da se zakune da ni jedno pismo nije bilo

cenzurisano, niti otvarano.

Bilo nas je raznih u ćeliji. Svih uzrasta, svih političkih boja. Da sam kojim slučajem bila psiholog, imala bih odista divno polje za rad.

*

Počela sam da razmišljam: gde li sam se to ogrešila o javni red i poredak? Jesam li dobro razumela da sam uhapšena? Ili je po sred bila neukusna šala?

Izgleda da sam postala problem nekome ili nečemu. A ko voli probleme? Ja sama bi trebalo pre svega da rešim svoj sopstveni problem: u čemu se u stvari sastoji taj moj problem?

Sećanje mi je lutalo, lebdelo izmedju jave danas i snova prošlosti, vadilo iz zaborava sve što bi moglo da predstavlja greh.

Prvo saslušanje, na koje su me pozvali negde posle ponoći, dočekala sam skoro radosno. Uskoro će se sve razjasniti. Pre svega treba da zamolim da telefoniram ocu da se ne bi brinuo. Možda ne baš noćas. Sutra izjutra, ako do tada ne izadjem odavde, dok se obave sve procedure. Dosta je nevolja preturio preko glave i bez toga. Sećam se njegove prve dopisnice iz zarobljeništva. Nisam mogla da mu oprostim što je majku doveo do očajanja, pa ma koliko mu tada bilo teško. Pisao je: "Pripremi se da našoj deci budeš i otac i majka". A ona, koja nije bila baš tako laka na suzama, naročito ne pred decom, nije izdržala... Na kraju su majku ubili, a otac se vratio da nam bude i otac i majka.

Prostorija, u koju su me uveli, bila je skoro prazna. Nije bilo pisaćeg stola, nije bilo lampe uperene u lice dok se u isto vreme islednik nalazio u senci. Nije bilo ničeg što bi podsećalo na bugarska ili nemačka saslušanja. Oko niskog stola, u četiri polufotelje, sedela su četiri potpukovnika, a na naslonu jedne je sedeo peti. Četvorica su bila veoma udubljena u razgovor i nisu ni obratila pažnju na mene. Peti ih nije slušao. Poigravao se sa malim revolverom: bacao ga je u vis uz zaokret i dočekivao ga vešto, da bi odmah ponovio celu tu radnju. Revolver je bio skoro iste veličine kao i onaj, koji mi je na slepoočnici, pet godina ranije u bugarskom zatvoru u Nišu držao Angel Popov.

Mene niko, dok sam stajala kraj vrata, nije ni zapažao. Da im upadnem u razgovor? Šta se u takvoj situaciji zapravo radi? Da se nakašljem? Stojim kraj vrata, a znam da se sa druge strane nalazi stražar. Počinjem da osećam zebnju i hladnoću. Nije ni čudo, ipak je april mesec. Mehanički bacam pogled na dorućje leve ruke gde se do danas nalazio sat. Ne znam koliko dugo već tako stojim. Biće da je prošlo oko pola sata.

Napetost je prekinuo onaj peti.

- Šta je, još uvek ne plačeš?

Više je nego očigledno da je pitanje upućeno meni. Razgovor one četvorice je prestao, i svi su počeli da pilje u mene.

- A zar treba da plačem? - iskrenuo sam se začudila.

- Ovde svi plaču...

- Pa eto, vi ne plačete - pokušala sam da "otopim" ledenu atmosferu. Niko se nije čak ni nasmešio.

- Ti si Jevrejka? - čula sam, ili mi se to samo pričinilo? Pitanje ili konstatacija?

Netremice me je posmatralo pet pari očiju. Setih se pretresa u Jelinom stanu u Nišu. Jednog od pretresa. Pre šest godina. I tada su me netremice posmatrale plave oči Nemca koji je vršio pretres. Tako uporno, da me je Jela, kada se pretres završio i Nemci otišli, upitala brižno i nespokojno:

- Imate li vi, Jevreji, nešto po čemu se možete prepoznati?

To me je tada, sećam se, dovelo do suza. Setila sam se kako sam pokušavala da dignem duh moje majke, kada su nas aprila meseca godine 1941. obeležili žutim trakama.

- Da smo - rekla sam joj tada dečijom logikom - da smo stvarno takvi kakvima nas predstavljaju, da mogu da nas prepoznaju, kako tvrde, čak iz daljine - šta bi im trebalo da nas obeležavaju?

Sećam se da je majka prihvatila moj stav, da je čak bila i zadovoljna što ima tako "mudru" kći, koja shvata situaciju i, eto, sama pronalazi načine da olakša osećanje očaja, pojačano ponašanjem dojuče "odanih prijatelja porodice", koji su u najboljem slučaju nestajali iza prvog ugla, da se ne bi sreli sa "prokaženima i obeležnima".

Jela je bila poslednje stvorenje prema kome je trebalo biti svirep. Ali tog časa, gušeći se u suzama, nisam izdržala i iz mene je pokuljalo, tiho

doduše, ali sumanuto, nezadrživo:

- Imamo li? Nego šta! Imamo - zar nisi zapazila zube krvopije, rogove i rep, koje vešto krijem i sve ostalo, čime se životinje razlikuju od ljudskih bića...

Prišla mi je nežno, zagrlila me i zamolila me da joj oprostim što je uopšte i mogla tako nešto da izgovori.

Koliko misli može da proleti kročz glavu u trenutku sećanja? Stvarnost je zauzela svoje mesto, trebalo je odgovoriti na to pitanje - konstataciju islednika.

- Ne mogu da poreknem: Jevrejka sam, ali to mi je poslednji put uzeto za zlo 1941. godine.

- Majku ti ubiše Nemci, ubiše je? - skoro da se osećalo zadovoljstvo u glasu jednog od sopstvenika tih očiju; on kao da je izgovorio neku mudrost. I ponovo nisam znala da li je to pitanje ili konstatacija. Po inerciji ponovih za njim:

- Ubiše, ubiše...

Bilo mi je čak čudno što sam i ja izgovorila te reči njegovim crnogorskim narečjem, sa akcentom na "i". Mislila sam da sada dolazi na red moj "delikt". Šta li to može da bude? Kakav je moj greh? Zašto mi ne kažu?

- A što i tebe ne ubiše?

To je bilo pitanje koje sam najmanje očekivala te kasnoaprilske noći godine 1949. Jesam li to dobro čula? Nešto kao da je sevnulo, sekira reči mog islednika je tukla bez milosti. Pitanje je bilo tako nenadno i ponovo su me posmatrale plave oči

nemačkog vojnika za vreme pretresa u Nišu. Nestali su i poslednji tragovi nade da je prošao rat. Krv mi je udarila u glavu, u ušima mi je zvonilo, znoj me je oblio, i najednom - čak i po mene neočekivano, zacenila sam se od smeha, tresući se celim telom, ne mogavši da se obuzdam, da ga obuzdam. Tada sam prvi put osetila udarac prstena u uvo. U tom času nisam znala šta me je to tako snažno pogodilo, ali sam na kasnijim saslušanjima upoznala i to čudo: ogroman, ispupčen, isturen zlatni prsten koji je prosto štrčao na domalom prstu mog islednika pretvarao se za trenutke od nakita u "bojno oružje"! Smeh je prestao u času, moj smeh, ali on kao da se preneo na moje islednike, ne baš tom silinom, već kao odgovor na neku dobru dosetku: jedan od islednika odgovorio je na pitanje vlasnika prstena:

- Sigurno se spandjala sa nekim Nemcem!

Ovoga puta nisam čekala da neko drugi nastavi "diskusiju" u tom smeru. Odgovorila sam odmah:

- Šta vam pada na pamet? Ja sa tada bila devojčica...

Zar je to bilo mesto i zar je to bilo vreme da im objašnjavam ko sam, šta sam, čime sam se bavila u doba kada su nas Nemci ubijali samo zbog toga što smo se rodili kao Jevreji.... Da li da im u barem nekoliko reči objasnim kako sam pobegla iz Beograda, da im ispričam za moju delatnost u Nišu, u bugarskom zatvoru, u Nemačkoj...

Ali - nisam uspela da završim rečenicu:

- O, kod vas, Čifuta, sve se može!

Ostala sam zapanjena. Posle mnogo, mnogo godina sam pročitala negde da su islednici UDB-e udarali uvek po najtananijim strunama uhapšenika.

- Zašto i ti nisi otišla u onu vašu Palestinu?

Da,načula sam nešto o tome da je stvorena država Jevreja, čini mi se da se i ne zove Palestina. Pre će biti Izrael. To me, medjutim, nije interesovalo, kao što sam bila ravnodušna i prema vestima o stvaranju raznih novih država u Aziji i Africi. Kakve sam pa veze imala ja sa državom Jevreja? Otac i brat su se, čini mi se, "deklarisali" kao Jevreji. Ali, to je bila njihova privatna stvar. Ja sam bila Srpkinja, jer Jugoslovena tada nije bilo. A ja sam htela da budem upravo Jugoslovenka. Ali sada, kada sam ovo doživela, činilo mi se da preživljavam nekakvu metamorfozu, da mi na ledjima raste grbača jevrejstva, grbača koju sam uspešno skrivala i uspevala da je sakrijem od nacista tokom više od četiri godine. Sada postajem ono čega sam želela da se otarasim. Obuzela me je plima prkosa.

- Ako je tako, onda iz ovih stopa odlazim u moju Palestinu...

I ponovo mi nisu dali da dovršim rečenicu:

- E, bando, prvo ćeš ovde da odležiš...

Tada sam prvi put čula tu reč "banda", a saznala sam i to da sam upravo ja ta ista banda. Jaka reč. Kakav li mi se samo banditizam pripisuje? Nije to, valjda, povezano sa činjenicom da sam Jevrejka?

-Mogu li da znam zašto sam uhapšena? - usudila sam se da upitam. Pošto nisam dobila odgovor na

pitanje, dodadoh: - Koliko treba da odležim?

- To zavisi samo od tebe.

- Mogu li da obavestim oca da sam uhapšena?

- O, dobro se setih - lupi se po čelu islednik sa prstenom na ruci. - Pridji ovamo i potpiši nalog za pretres stana...

SVI MOJI GRESI

Borski rudnik

Ponovo saslušanje. Kao i obično, posle ponoći.

- Jesi li se već setila zašto si ovde?

- Ne, ali je red da me vi na to podsetite.

- Grešna si, mnogo si zgrešila, odista. Eto, ja ću ti pomoći da počneš da se oslobadjaš. Da li ti išta govori "Borski rudnik"?

- Borski rudnik?

- Da, Borski rudnik!

Pre godinu dana, otprilike, pozvao me je Živan Mitrović, brat Mitre Mitrović-Djilas. Zet Milovana Djilasa. Moj urednik, predratni urednik "Politike". Dok su mu sestra i zet partizanovali, on je robovao. Kao oficir kraljevske jugoslovenske vojske. Kokardu je zamenio crvenom petokrakom zvezdom relativno kasno.

- Imam za tebe poslasticu. Ekskluzivno za "Politiku": dobrovoljne radne brigade u Borskom rudniku! Ti voliš da se dobro pripremaš za svoje reportaže, a ovo će ti biti jako lako. Razumeš se u

to. Otac ti je rudarski inženjer.

Spremam se za put. Pitam oca za jamu, za bakar, za Borski rudnik uopšte. Oduševljeno mu pričam o dobrovoljcima. Otac sumnjičavo odmahuje glavom: jesam li ja to dobro shvatila? Radi li se o dobrovoljcima? Rudar je zanimanje. Rudar ne može da bude svako. Rudar je... jednostavno, samo rudar! Za nevične to može da bude i opasno. Znam li ja da je to čitavih četvrt kilometra ispod površine zemlje? Nemci su za vreme rata eksploatisali Borski rudnik, a madjarski Jevreji su bili tamo na prinudnom radu...

- Ti, oče, kao da ne znaš šta su to dobrovoljci. Jesi li video udarnike sa pruge Brčko-Banovići i Šamac-Sarajevo, na Posavskom kanalu...

- Nije to isto što i rudarska jama. Uostalom, ne treba ni da te ubedjujem. Znam da ćeš, ipak, otići. Prema tome, evo ti priče o Boru i bakru... Dobila sam detaljno izlaganje o Boru, od starih Rimljana do naših dana, koliko u svakoj toni ima rude, o borskom zlatonosnom i srebronosnom bakru... Još početkom dvadesetih godina radilo je tamo preko 1.300 radnika, od toga samo oko 220 na podzemnim radovima... Okna, eksploatacije, topionice, flotacije, elektrolize, cijanizacije...

- Nemoj oče tako opširno... Ne idem da pišem naučni rad. Interesuju me ljudi. Jedino te molim da mi napišeš pismo za upravnika rudnika. Poznaješ ga. Može mi se desiti da me ne pusti u jamu, jer sam žena,... Rudari veruju da će im se desiti nesreća ako im ženski stvor udje u rudarsko okno...

Radnička biblioteka

Naoružana preporukom stižem na železničku stanicu. Gle, tu je i Aca Mančić iz "Borbe"! Odeven besprekorno, karirano odelo, kravata, kišni mantil - sve iz diplomatskog magacina; obesio "lajku" preko ramena, sigurno ide na nekakav prijem. Video me je, ali mi se učinilo da mi se nije baš previše obradovao. Prilazim mu. Kud putuje? Tu negde. "A ti?" - pita me. I ja takodje - "tu negde". Neću valjda da mu otkrijem da me redakcija šalje u ekskluzivnu misiju. Sedam malo dalje od njega i udubljujem se u čitanje knjige, ali krišom gledam ispod oka da bih videla gde će Aca da sidje, pokušavam da pronjušim o čemu će on da piše. Izgleda da je i on dobio neku poslasticu - ekskluzivnu, naravno.

Od Beograda do Bora se tri puta preseda, dva puta u "normalan", a jedanput u voz uskog koloseka, takozvanog "ćiru". Aca i treći put preseda u "moj" voz. Odlučila sam se da ga otvoreno upitam:

- Da ne ideš kojim slučajem u Borski rudnik?

- Ko? Jel' ja? Ma ne...

- Ali ovaj "ćira" ide samo do rudnika! - insistiram.

- Kakav rudnik, kakvi bakrači!

- Možda i jesu bakrači, ali sigurno od bakra! - reših da otkrijem karte.

- Slušaj, čini mi se da smo krenuli u istu misiju. Meni je rečeno da je to ekskluzivno za "Politiku"...

- A mene šalju opet iz "Borbe", i to takodje ekskluzivno...

Nasmejali smo se "ekskluzivnosti" i put nastavili

na istoj klupi "Ćire".

Stigli smo u Borski rudnik i otišli kod upravnika. Zamolila sam ga odmah da mi dopusti da sidjem u jamu, da odem "na lice mesta". Upravnik nije previše oduševljen tom idejom. "Nećete se dobro osećati - veli - duboko je, težak vazduh..." Da bih prekinula potok njegovih argumenata, predala sam mu pismo-preporuku. Od moga oca.

- Dobro - odlučio je. - Ali se morate obući po svim propisima: odelo, čizme, šlem, karbitku... Idemo.

- A ja - ne - uzvrati na to Aca. - Ja dole ne idem. Sačekaću brigadiste da izadju, pa će brat onda da ih intervjuiše.

- Ali, Aco - pokušala sam da ga ubedim - zar te ne interesuje šta oni tamo rade, kakav je posao, kakvi su uslovi...

- To će mi oni sve već lepo ispričati.

Dobro. Ni upravnik mnogo ne navaljuje. Jedna briga manje. Aca ostaje gore, seda na klupu u parku, sunča se. I čeka. Čeka da intervjuiše. Mene upravnik odvodi u garderobu, da se obučem po svim propisima. I on se presvlači, krenuće i on sa mnom. Jedino ga molim da me ne "otkuca" da sam novinar. Iz iskustva znam da to "ne prolazi". Neka me pusti sa mojim "pokrićem". Dogovoreno.

Lift kreće u utrobu zemlje najednom, jako brzo. Skoro četvrt kilometra dubine. Uši su mi začepljene, kao da ih je ispunila voda. Gutam pljuvačku da bih se oslobodila pritiska. Tako me je poučio otac. Ipak, medjutim, jedva čujem šta mi

govori upravnik. Nemam vazduha, dišem sve dublje, sve brže. Znoj me obliva, leden znoj, ruke mi podrhtavaju, ali ne odustajem. Samo molim da malo predahnemo, da se malo odmorim... Upravik je već veoma zabrinut, vajka se: "Nije trebalo da vas poslušam, nije trebalo..." To mi uliva nove snage. Nastavljamo, još malo nadole, onda se penjemo nekim lestvicama. Stižemo do grupe dobrovoljaca.

Očekivala sam da ću ugledati mlade, snažne ljude, kao one sa pruge ili kanala. Ali, takvih ovde nema. Sve neki stariji ljudi, nejake žene, čak i poneki invalid bez ruke, bez noge... Bože, šta se to ovde dešava?

Prišla sam im i rekla da dolazim kao predstavnik sreza, koji treba da organizuje jednu od sledećih grupa dobrovoljaca, pa bih htela da me oni pouče šta je dobro, a šta opet nije.

Ljudi se okupili oko mene, malo da odmore dušu, a više da me posavetuju. Da i ja ne napravim iste greške kao i njihov srez. Došla je naredba odozgo da srez pošalje toliko i toliko dobrovoljaca, a srez poslao opštinama propis koliko koja treba da ih da. Naredba stigla upravo u doba žetve, berbe... Odakle sad mlade da uzmu? Ali - naredba je naredba. Odvojili po selima sve što je iole sposobno za rad, ali ne one sa teških poljskih radova... I tako su se ovi našli u utrobi zemlje, u oknu rudnika bakra. Biće najbolje da posavetujem svoje ljude da u Bor pošalju omladinu. Težak je ovde rad, mnogo teži od žetve i berbe...

Pitam ih odakle su, beležim u pamćenju imena invalida, onih bez noge. Zapisaću ih čim se malo udaljim od njih. Ovo se ne sme prećutati!

Od ovih sam jadnika dobila mnoštvo saveta. Požalila sam što i Aca nije došao da sve ovo vidi i čuje. Ali, to je njegova stvar. Provela sam dosta vremena u jami, videla kako se ovi mučenici trude da "izguraju" normu. Pred kraj radnog vremena pozdravila sam se i jedva dočekala trenutak da se dočepam površine zemlje.

Otišla sam da se presvučem i stala sam na pristojnu razdaljinu od Ace, kako bih videla kako on intervjuiše dobrovoljce, a da me oni, koje on intervjuiše, ne primete.

Počeli su da stižu liftom. On ih je presretao:

- Ja sam iz "Borbe" - predstavljao se, uperivši objektiv svoje "lajke" na ljude koji su čkiljili od sunca, čije su se oči još uvek prilagodjavale svetlosti dana. Elegantno obučen drug iz borbe. Ne pitaju oni iz koje je borbe. Tako se oblače drugovi iz OZNE. Drug iz "Borbe" pita:

- Pa kako vam je, drugovi dobrovoljci?

- Nema problema! - odgovaraju zbunjeni.

- Kako ide posao?

- Odlično.

- Jel' teško da se radi?

- Ma ne, ni najmanje...

- Koliko još ostajete... Hoće li i posle vaše grupe... Vi ste naš ponos... Sutra ćete biti u novinama, kao primer ostalima...

Bilo mi je otužno, odvratno. Zar je to novinarska

istina? Sreli smo se ponovo u vozu, prilikom povratka. Rekoh mu da je pogrešio što nije krenuo sa mnom u jamu. Suprotno, rekao mi je. Ima sve što mu je potrebno. Dogovorili smo se da - ako već nema ekskluzivnosti - objavimo naše izveštaje istoga dana, i "Borba" i moja "Politika". Dogovoreno.

Predala sam svoj izveštaj Živanu Mitroviću, saoštavajući mu da je i "Borba" poslala u istu misiju svog čoveka, i izašla iz njegove sobe. Kako sam i očekivala, odmah me je pozvao.

- Jesi li ti normalna? Jesi li svesna? "Dobrovoljci" - invalidi. Zašto navodnici? To brišem. Brišem i polovinu izveštaja, jer je tendenciozan. Nećeš valjda da mi kažeš da je sve upravo onako kako si i napisala?

- Sve je tako, pa još i gore - rekoh.

- Pa to je skandal! - zaurlao je.

- Ne vičite na mene. Bolje je da se stvari isprave, da se ne bi ponovila slična situacija. Insistiram na tome da ovo objavite.

- Samo skraćeno i pod tvojim punim imenom! Ti ćeš da odgovaraš ako to nije tačno!

- Ako ja odgovaram - zašto onda skraćujete?

- To je moje pravo! Šta će pisati Mančić? I on ovako nešto?

- Ni slično...

Osakaćeni izveštaj je otišao u štampu. Te noći sam jedva čekala da stigne "Borba". Kao što sam i očekivala, Aca Mančić je objavio svoj "intervju" bez ikakve veze sa činjeničnim stanjem.

Nisam se ni vraćala kući. Rano izjutra ušao je u

moj boks generalni sekretar redakcije Nikola Kern.

- Da se odmah javiš u Agitprop CK.

- Da se javim - ponovila sam.

- Dajte mi telefonski broj.

- Ne telefonom. Da odmah odeš tamo. Čekaju te.

Otišla sam. Nije daleko, odmah pored "Borbe", na uglu Vlajkovićeve. Nikada ranije nisam ulazila u tu zgradu. Svojevremeno je tamo bila nekakva banka. Lepa, ukrašena mermerom zgrada. Na ulazu sam se prijavila, ostavila ličnu kartu. Dopratili su me do jedne velike, prazne dvorane. U dalekom levom uglu se nalazio lep, ogroman pisaći sto u duborezu. Iza stola - njih trojica. Nasred dvorane - jedna obična stolica.

- Sedi, drugarice!

Umesto da sednem tamo gde mi je bilo odredjeno, počela sam da vučem po izglancanom parketu tu stolicu, sve dok se nisam našla skoro pred samim pisaćim stolom. Uz put sam se pravila da ne čujem njihove proteste: ostavim stolicu tamo gde se i nalazi. Ionako sam bila sva kao klupko nerava: samo mi je nedostajalo još da sednem na sred dvorane, kao pred prekim sudom. Iako besni, ostavili su me da sedim blizu njih. Ni jednog od trojice nisam poznavala.

- Jesi li čitala današnju "Borbu"? - upitao me je jedan od njih.

O, kako da ne, još sam je noćas pročitala, ali to nisam htela da im kažem.

- Ne, još nisam stigla - rekla sam što je moguće mirnijim glasom.

- A zašto je trebalo da je pročitam? - pitala sam.

- Mančić je bio gde i ti ali se njegov izveštaj razlikuje od tvoga toliko, kao da niste bili na istom mestu.

- Ako se radi o Borskom rudniku, onda imate pravo: nismo bili na istom mestu.

- Ali i ti si pisala o Borskom rudniku! - dreknuo je na mene.

- Ja jesam pisala upravo o Borskom rudniku. Samo činjenice. Bila sam u oknu, razgovarala sa ljudima, imam sve podatke o njima. Vredelo bi da pozovete Acu Mančića i NJEGA upitate da li je on bio U RUDNIKU.

Ispričala sam im čitavu priču, čak rekla da je istina mnogo teža, ali da moj urednik nije dopustio da je objavim. Predala sam im imena i adrese onih nesrećnika.

- Ovo ide na proveru. Ako nije tačno - snosićeš posledice. Jel' ti jasno?

Bilo mi je jasno, ali sam bila ubedjena da ništa pravednije nisam mogla da učinim.

Prošlo je dosta dana, dovoljno da se provere čak i sve provere. Nisam mogla da izdržim. Otišla sam kod svog urednika i upitala ga šta je istraga ustanovila.

- Sve je u redu što se tebe tiče. Proverili su i obustavili takav način slanja dobrovoljaca... Stvar je zaključena.

*

Stvar je tada bila zaključena. Ali, sada se, eto, u UDB-i otvorila, kao nekakav prikriveni čir. Pukao

je i boli. Ispričala sam isledniku sve što se tada dešavalo. Do najsitnijih detalja.

- Njih si uspela da ubediš da si u pravu. Njih da, ali ne i nas!

Učesnici oktobarske revolucije

- A kako su stvari stajale sa trockistima?

- Sa kakvim to trockistima? - upitala sam islednika. Ovo je već odista smešno, ako me optuže za trockizam.

- Išla si da pišeš o njima?

O, Bože, otkud sad pa ovo? Jedva se setih da su me još 1947. godine, pred proslavu tridesetogodišnjice Oktobarske revolucije, poslali u neka sela po Vojvodini da intervjuišem Jugoslovene, učesnike te revolucije.

Imala sam spisak. pronašla sam ih, ne sve istina, ali većinu. Neki su otišli Bogu na istinu. Ali niko od njih nije bio član Partije.

Dočekali su me lepo, sakupili se kod najboljeg domaćina. Skoro da i nisu obraćali pažnju na mene, sipali su kao iz rukava uspomene, prepričavali gde je ko bio, šta je radio.

- Sećaš se: Trocki se popeo na stolicu, pa zapalio masu. Kakav je to bio govornik!

- Dobar, i to i na jeziku i na delu!

- Nema nikog kao Trocki!

- A Staljin, zar Staljin nije bio bolji? - usudila sam se da ubacim pitanje.

- Staljin? Za Staljina nismo ni čuli. Da reče Lenjin - pa hajde-de... Ali da vidiš samo kakva je čuda stvarao Trocki!

Čula sam tog dana slavopojke o Trockom. Ponekad i o Lenjinu. Ali - samo o njima.

Otišla sam da telefoniram redakciji:

- Druže Kern, javite mom uredniku da mogu da pišem o Trockom i samo o Trockom, a to nije Oktobarska revolucija...

- Sigurno, vrati se odmah u redakciju, pusti te stare lude da se iživljavaju, senilci obični!

Nisam pisala o Trockom. Pisala sam kasnije mnogo toga o svemu i svačemu. Tu Trocki-epizodu sam već bila u potpunosti zaboravila. Ali, ona je bila upisana kao minus moje karijere, kao i Borski rudnik.

Šta li će mi još nakalemiti?

"Peticije, pobune!"

Nije trebalo dugo da čekam.

Jedno saslušanje je počelo pitanjem:

- A to što si pisala peticije i dizala pobune?

Poznata fraza. Odavno sam je čula. Znam čak i ko mi je prvi rekao, pa čak i kojom prilikom.

Jednoga dana, po povratku sa nekog službenog puta, videla sam da se ljudi nešto došaptavaju po ćoškovima. Nešto se dogodilo. Upitala sam naglas šta se to desilo. Odgovorili su mi šapatom:

otpuštena su dvojica, naše kolege novinari. Zašto, to niko nije znao da kaže. Jednostavno, najureni.

- A zašto ne bismo, ljudi božji, mogli da zamolimo da nam se sve objasni? Zato i postoje redakcijski sastanci. Zamolićemo za vanredni sastanak, da nam se sve objasni.

Posmatrali su me nekako čudno. Ko će to da zamoli? Sigurno su otpušteni po odluci "odozgo".

- Šta znači to "odozgo"? Oni su naše kolege. Sutra će neko "odozgo" odlučiti da otpusti mene, tebe, nas...

Otišla sam u svoj boks, sela za svoju mašinu i počela da kucam molbu. Molbu Branku Draškoviću, glavnom uredniku "Politike", da se održi vanredni redakcijski sastanak u vezi sa otpuštanjem naših kolega. Moj boks se ispunio ljudima. Još dok sam kucala molbu kroz vrata su promolili glave dvoje. Smilja Korać i Nikola Kern:

- Šta je to? Šta si okupila sve ove ljude? Pišeš peticije, dižeš pobunu? - procedio je kroz zube Kern.

- Nikakvu pobunu, druže "genijalni" - odgovorih. - Pišem molbu glavnom uredniku.

Niko nije hteo prvi da se potpiše, ali su posle mene svi stavili svoje potpise. Svi, osim Smilje i Nikole. Tako potpisanu molbu sam odnela Branku Draškoviću. Zakucala sam na njegova vrata i ušla. Dočekao me je sa širokim osmehom:

- A ti pišeš peticije, dižeš pobune, jel'?

- Druže Branko, vidim da je "vest o pobuni" stigla već i do vas. Kao što ćete iz molbe videti,

smatramo da je za atmosferu redakcije zdravije da se neke stvari objasne na redakcijskom sastanku nego da se prepričavaju po uglovima.

- Pravilno si postupila! Tako i treba.

Branko Drašković je shvatio. Primio je moju molbu i održao vanredni sastanak.

Ali - moje "pisanje peticije i dizanje pobune" je već bilo dostavljeno na nadležno mesto, i to veoma nadležno, i tamo pažljivo zabeleženo. Još jedan greh. Šta li je još zabeležno u mojoj knjizi grehova?

Moja visoka škola

- Ko te primi u Novinarsko-diplomatsku visoku školu, kad nisi bila član Partije?

Nemoguće da im to nije poznato! To je bila, mirne bi se duše moglo reći, prava senzacija. Studirala sam pravo kada je u redakciju stigla vest o otvara-nju Novinarsko-diplomatske visoke škole. Naravno da su svi pohitali da podnesu molbe, preko sekretarijata redakcije. I ja, naravno. Ali, broj polaznika je bio ograničen. Naša redakcija je trebalo da ponudi samo pet kandidata. "Genijalni sekretar" Nikola Kern me je pogledao sa nipodaštavanjem i nije hteo da primi moju molbu; saopštio mi je da se primaju samo članovi Partije. Zahtevala sam od njega da mi pokaže gde to piše, taj uslov za prijem.

- To nigde ne piše - rekao mi je - ali to svi znaju.

- Ako nigde ne piše onda imam pravo da podnesem molbu.

Podnela sam molbu i čekala kao i svi. Jednoga

dana su stigli odgovori, i to ponovo preko sekretarijata.

Nikola je pozvao sve koji su očekivali odgovor. Poredjao je teatralno šest listova papira kao špil karata. Šest, ne pet. Nikola je počeo da čita imena srećnika. Posle petoga je zastao i rekao:

- Šesto ime je veliko iznenadjenje za mene - i pročitao moje ime. Odmah je dodao:

- Ovo na izričitu preporuku druga Djilasa!

U životu nisam videla, osim na slikama, Milovana Djilasa. Znala sam da je moj urednik Živan Mitrović brat Mitre Mitrović -Djilas. Živan je bio veoma ponosan na svoga zeta, do te mere ponosan, da mi je jednoga dana čak pokazao jedno nalivpero sa rečima:

- Vidiš li, ovo je Djidovo penkalo.

- Poklonio vam ga je?

- Ne, dao mi ga je da ga odnesem na popravku.

Nisam znala šta da mislim: šta sad odjednom treba da znači da visoki funkcioner koga ne poznajem, preporučuje upravo mene? Upitala sam Kerna.

- Jeste da si dobar novinar, ali ne samo to: ti si jedina koja se razume i u tehničke stvari: prelom i ostalo...

- Kako on to zna?

Saznala sam i to. U to vreme je iz Tanjuga u "Politiku" prešao Andreja Partonić, zet. Zet ministra spoljnih poslova. Nisu ga podnosili u redakciji ali ni on njih nije baš mnogo voleo. Bio je urednik, a trebalo je da se bavi i prelomom lista, čega u Tan-

jugu nije bilo. Jednoga dana me je pozvao Branko Drašković. Kod njega je sedeo Partonić. Branko me je zamolio - a kada je Branko nekoga nešto zamolio, to niko nije mogao da odbije - da preuzmem na sebe da stalno dežuram sa Partonićem, sve dok ovaj ne udje u tajne preloma i ostalih tehničkih "caka". Meni je to veoma godilo: to je značilo da je Branko smatrao da sam ja dovoljno ispekla zanat tako da mogu čak i urednika da poučim. Pristala sam. Oni, koji su pravili spisak dežurstava, nisu štedeli "Zeta": često je dežurao noću. Ja sam se sa njim odlično slagala, našli smo brzo zajednički jezik. Mislim da sam u to doba bila jedini njegov prijatelj u redakciji. U sitne sate, pred samu zoru, kada smo završavali posao, uvek bi po njega dolazila ministrova limuzina. Šofer je već dobro znao: prvo bi odbacili mene do kuće, pa tek onda nastavljali put prema Dedinju.

Obično bi u ponoć, kada smo izbacivali "bajate" vesti iz provincijskog i ubacivali "sveže" u beogradsko izdanje, zvonio "crveni" telefon iz Agitpropa CK KPJ. Jedan glas bi pitao kakve su promene izvršene, šta je izbačeno, šta ubačeno, kojim slovima, na koliko stubaca i slično. Samo se po sebi razume da je Partonić prepuštao sve te "raporte" meni. Na kraju bi glas sa druge strane žice upitao sa kim je razgovarao, ali ja nikada nisam znala ko me je to pitao.

Sad se ustanovilo da je taj glas pripadao Milovanu Djilasu.

Sve sam to objasnila svom isledniku. On je

svakako već znao za sve to, tako da ga nije bilo teško uveriti da nisam revolverom primorala dekana Novinarsko-diplomatske visoke škole da me primi za studenta.

Nisam tada ni sanjala da mi je, ipak, upisana "recka" da se pamtila moja "veza" sa Milovanom Djilasom.

Ko voli Staljina?

Ponovo saslušanje. Zašto samo uvek noću?

- Ti misliš da ti više voliš Staljina nego ja, nego mi?

- Ne znam odakle vam to da ja uopšte volim Staljina.

- A što ga pa ne bi volela?

- Da li sam uhapšena zato što ne volim Staljina?

- Ne, ovo ti kažem samo zbog toga da bi znala da to nije samo tvoje pravo...

Sve dosadašnje "grehe" smo već pročešljali, ali to još nije bilo "ono najglavnije", već samo "sitniš". Nikako da doznam zašto sam uhapšena! Najelementarnije pravo svake jedinke je da zna zašto je lišena slobode. Kakav li mi se samo zločin pripisuje? Čega to treba da se setim? Kada bih to barem znala!

Poludeću! Hoću li već jednom saznati koji je moj glavni greh? Ono o Borskom rudniku, ili ono o Trockom, peticiji i pobuni - to je sve, vele, sitniš.

Moj glavni greh na videlo! Da priznam! Oni imaju, doduše vremena, ali neka mi bar daju neki nagoveštaj, kao o gorenavedenim gresima. Eto, o njima sam ispričala sve što je imalo da se ispriča.

- Neee, ti sama ima svega da se setiš! Nije to mala stvar da bi to uopšte i moglo da se zaboravi!

Lepojka

Noći su prilično hladne, iako je leto. U mojoj sobi drhti od hladnoće Lepojka. Starija žena, ili mi se barem tako čini. Priča nam o heroju Žarku Zrenjaninu, njenom dobrom drugu. Predratni je komunista ta Lepojka, u partizanima je bila od samog početka...

Pozvali su je na saslušanje te noći. Drhti žena, nešto od zime, a nešto i od straha. Ta nebojša-žena drhti od straha! Njen islednik je veliki Ćeća. Zaboravio je sve njene zasluge. Ne znam šta je mogla da zgreši, ali je i ne pitam. Žao mi je. Skidam svoj žaket iz diplomatskog magacina i dajem joj da ga obuče.

Kada se Lepojka vratila sa saslušanja, odmah su pozvali mene. Uspela je da brzo skine moj žaket i preda mi ga.

U sobi islednika su bila trojica. Onaj sa prstenom i još dvojica.

- A ti sažaljevaš bandu, sažaljevaš, a?

- Kakvu to bandu sažaljevam? O čemu se radi? Ne poznajem ja nikakvu bandu.

- Loše ti je bilo u ovoj našoj lijepoj zemlji, jel'? Imala si i kostim iz diplomatskog magacina!

- To je moje radno odelo. Kupila sam ga da reprezentujem redakciju, zemlju...

- A što ga dade onoj bandi? Kakve ti veze imaš sa njom?

- Ma o kakvoj je bandi reč?

- O onoj bandi, Lepojki.

Zar nju bandom nazivaju? Gospode, čujem li to dobro? Nisam mogla da se uzdržim:

- Zar ona banda? Vo vremja ono vam je bila dobra...

- Vo vremja ono...

To je bilo sve što sam uspela da čujem. Prišao mi je osetila sam udarac. I mrak. Probudila sam se u svojoj ćeliji. Kako sam tamo dospela - nije mi poznato.

Ljubičica bela

Igra mačke i miša se bližila kraju. Došao je dan kada sam saznala konačno zašto ležim u Glavnjači! Izgleda da je mojim islednicima dojadilo da čekaju da se sama prisetim svih svojih grehova.

- Jesi li pričala one bljuvotine o drugu Titu?

- Kakve bljuvotine?

- Ono o ljubičici beloj od stotinu kila?

- A, to? Mislite na onaj vic? Da, pričala sam ga.

- A kome si pričala?

- Svima koji su hteli da slušaju.

- A ko te je sve slušao?

- Ne sećam se. Bilo ih je...

- A od koga si čula taj - kako ti to kažeš - "vic"?

Šta sad da kažem, a da pri tome ne uvalim u neprilike Voju?

- Ne znam ni sama... Čini mi se da sam ga čula u trolejbusu... Uostalom, zar je to uopšte i važno? Zar je zabranjeno pričati viceve? Studirala sam pravo i nigde nisam pročitala da zakon dopušta da

se čovek liši slobode samo zbog toga što je ispričao vic...

- Vic? Zar ti klevete nazivaš vicevima? Klevete i laži!

- Šta vam je, druže isledniče, kakve sad pa klevete i laži?

- Kao prvo, ja ti nisam nikakav drug, a što se tiče ovog drugog - kada se setiš ko ti ga je ispričao - javi nam se. Imamo mi vremena!

*

Prošlo je nekoliko dana. Nisam se javljala. Onda su me opet pozvali na saslušanje. Moj islednik, onaj sa prstenom, pokazao mi je izdaleka nekoliko listova papira.

- Poznaješ li ovaj rukopis? - upitao me je. "Zar da ga ne poznam - razmišljala sam - pa to je tipičan Vojin rukopis! Šta li je on to zgrešio, šta je li je to napisao?"

- Ne poznajem - odlučih da odgovorim.

- Kako to ne poznaješ? To je rukopis tvog kolega Voja.

- Možda... Šta je on skrivio?

- On - skrivio? - nasmeja se moj islednik.

- On je ispravan. On ti je pružio mogućnost da i ti budeš ispravna. Pričao ti je razne bljuvotine, a ti - umesto da ga prijaviš - prepričavala si ih dalje.

Ostala sam zapanjena.

- Hoćete da kažete da me je Vojo provocirao? Pa ja ne znam kako čovek treba da se ponaša u takvim situacijama!

- E, u tome i jeste "vic": ako ti neko ispriča nešto

protiv naroda i rukovodstva, ti odmah treba da dodješ kod nas i prijaviš ga. Ako je to ispravan, naš čovek, on ima pokriće, a ako to on nije - onda će nam tvoja prijava pomoći da otkrijemo narodnog neprijatelja. Ali ako ga ti ne prijaviš - znači da si i ti narodni neprijatelj. U ovom slučaju, ti nisi došla da prijaviš Voju, što ti je bila dužnost...

- Pa to mogu da izmisle samo mentalno deformisani...

- Nazovi ti to kako god hoćeš... Ali, mi nismo takvi da ti nećemo pružiti mogućnost da iskupiš svoje grehe. Eto, podji za primerom svojih kolega. Šta misliš, odakle su nama poznati SVI tvoji potezi, SVAKI tvoj korak, SVE tvoje reči, SVE što izgovoriš...

- Ni mrtva! Zar da budem provokator, da navedem ljude da mi se poveravaju,a onda da ih otkucam policiji - skoro da sam urlala.

- Pazi dobro šta i kako govoriš - odgovorio mi je istim tonom - nemamo mi nikakve provokatore i nismo nikakva policija. Gradjanska dužnost je svakoga da pomaže UDB-i u otkrivanju antidržavnih elemenata, naročito u ova teška vremena. Potpiši ovo ovde, i odmah ideš kući.

- Ako je to tako, znači da moja "krivica" i nije nikakva krivica. Vi me sigurno ne biste pustili i još vrbovali da radim za vas, da sam stvarno nešto skrivila...

- Zapamti šta ću ti sada reći: pružio sam ti priliku da se pokaješ. Ako je ne prihvatiš sada, kad-tad ćeš nas na kolenima, zapamti to, na sve četiri moliti da

ti to omogućimo! - pozvao je milicionera da me odvede u ćeliju.

- I, jezik za zube! Ako samo čujem da si o ovome bilo kome pisnula, nećeš više nikome i nikada više ništa pisnuti!

Vratila sam se u ćeliju. Nisam mogla da verujem da u mojoj zemlji, koja se do nedavno zvala Demokratska Federativna Jugoslavija, sada Federativna Narodna Republika Jugoslavija, postoji vrsta ljudi koja te provocira, pa to onda javlja policiji, a ova opet čeka da ti te svoje provokatore prijaviš, a ako to ne učiniš - onda ideš u fijoku. Posle toga te ta ista policija vrbuje da postaneš ista kao onaj, koji je i tebe uvalio...

Iako nisam znala da tako nešto postoji, po svim ranijim saslušanjima sam mislila da su samo Nikola i Smilja u stanju da nekome "nameste". Ali Vojo, zar baš on da mi to napravi? Možda ne samo meni...

- Koso - upitala sam prvom prilikom onu razroku devojku, pored koje sam ležala u ćeliji - ti reče da imaš brata...

- I Momo je uhapšen! Zašto pitaš?

- Ništa... Tek onako...

*

Četiri meseca "nismo videle belog Boga" - po zatvorskom žargonu. Prostor izmedju četiri zida ćelije bio je naš celoklupni "životni prostor". Izvan toga se išlo samo na saslušanje, u kancelarije islednika. Nije bilo "zatvorskog kruga" i "dnevne žetnje", nije bilo poseta - nije bilo ničega što bi

podsećalo na opise iz vremena "trule" Jugoslavije, ili na američke i druge filmove, kada čoveku prilikom hapšenja saopštavaju da - ako se ne varam barem - ima pravo na advokata, da ima pravo da ćuti, a ako nešto i izjavi - da će mu se to uzeti kao otežavajuća ili olakšavajuća okolnost.

U ćeliji je trebalo nadvladati stid - da bi čovek seo na kiblu pred ostalim, da bi mokrio pred očima svih, kao i ona koja je to radila pre tebe, na šta ti se gadilo.

Sastav u našoj ćeliji se menjao s vremena na vreme. Upadalo se i ostajalo ili odlazilo, ponekad čak i pre nego što smo uopšte mogle da zapamtimo njihova lica. U poslednje doba nekoliko njih je donelo vest da se priča kako "leševi plove Dunavom". Samo toliko.

Jedna nova je donela "šlager sezone":

"Pošla u šetnju guščica mala; nije znala
ga-ga kuda vodi put...
Naiš'o Udbaš jedan ružan i star.
Šapće o ljubavi, obeća nju da ženi...
Gotova priča. Guska u Udbi čeka.
Ga-ga, baš je guščica".

Upravnik zatvora nas povremeno udostoji svojom posetom. Svakom prilikom poneka aluzija... Da nije njega, ne bih ni znala da sam u ćeliji sa još dve Jevrejke: spikerkom Lili i slikarkom Piri.

- No, kad ćemo u Palestinu? - pita uvek, ne čekajući odgovor.

- Mene više zanima kada ćete mi dopustiti da se vidim sa ocem, bratom. To mi sleduje...

- Ništa tebi ne sleduje! Revidiraj, raščisti, oslobodi se, pa ćeš biti oslobodjena.

- To sam čula već i na saslušanjima. Da imam čega da se oslobodim, mislite da bih ovde provodila svoje dane?

- A, ovo što ti sada reče - to sam već čuo. Niko nema čega da se oslobadja, svi ste ovde na pravdi Boga.

- Ne znam za ostale, znam samo za sebe...

To se, u raznim varijantama, ponavljalo prilikom svake upravnikove posete.

"U ime naroda..."

Negde početkom avgusta meseca 1949. godine počeli su da prozivaju. Dugo već nisam bila na saslušanju, pa sam mislila da su, eto, došli do zaključka... Nada, pusta nada!

Našla sam se u jednoj od kancerlarija islednika. Nikoga od poznatih mi islednika. U sobi, za pisaćimn stolom, sedi jedan civil, nudi me da sednem, što se inače nije dešavalo na saslušanjima, i pita me za ime. Vadi iz svežnja jedan list papira i počinje da čita:

"U ime naroda, narodni Odbor četvrtog rejona..."

Prekinula sam ga:

- Očigledno se radi o nekakvoj grešci. Kakve ja pa veze imam sa Četvrtim rejonom? Stanujem u Petom, a radim u Prvom...

Očigledno sam ga dovela u nedoumicu. Počešao se nesvesno po temenu i posle kraće pauze mi odgovorio:

- Vidi, drugarice, ja sam ovde samo da bi ti ovo pročitao... Ja sam činovnik Četvrtog rejona, i ovo mi je dužnost...

Nisam znala šta to treba da mi, u ime naroda pročita, ali mi ga je bilo žao.

- Dobro, da čujem.

Trudila sam se da budem usredsredjena, i da zapamtim svaku reč.

Počeo je da čita od početka:

"U ime Naroda, narodni Odbor Četvrtog rejona kažnjava administrativno prinudnom merom društveno korisnog rada sa lišavanjem slobode u roku od godinu dana (tu dolazii moje ime) zbog kleveta protiv naroda i države..."

Podigao je pogled i promrmljao:

- Imaš pravo žalbe.

- Žaliću se...

- Nemaš kome - prekinuo me je.

Spopao me je smeh. Nikako da prestanem. U sobu je ušao upravnik. Obratila sam mu se:

- Dovidjenja kroz godinu dana!

Jedva da sam čula šta mi je odgovorio:

- E, da znaš, imam utisak da nećeš izaći tako brzo...

Te njegove reči su me malo vratile u stvarnost:

- Eto, osudjena sam na godinu dana robije...

- Ko ti to reče? - upita me, kako mi se barem učinilo, iskreno začudjen. - Ko ti reče da si osudjena? Gde si čula reč "robija"? Ovo ti je kazna, kao... kao kada predješ ulicu na nedozvoljenom mestu, pa platiš "banku". Nigde ti se ne upisuje.

Administrativna ti je to kazna, nikakva robija!

- I veoma elastična - dodao je činovnik.

- Može da ti se skrati i na tri meseca, ali i da se oduži na dve godine najviše!

- Od čega to zavisi? - upitala sam.

- Od tebe. Samo i jedino od tebe - završio je upravnik i izašao iz prostorije, u koju je ušao stražar. Sproveo me je nazad u ćeliju.

Ustanovile se da sam ja bila prva kojoj je bila pročitana kazna. Posle mene je bila prozvana Kosa Lončarević. Dobila je maksimum: dve godine! Ne sećam se koliko su dobile ostale. pravdi za volju - nije me ni interesovalo. A kazne su ionako elastične...

Počele smo da rekonstruišemo tekst: administrativno-prinudna mera društveno-korisnog rada" - znači: prinudni rad. Gde, i kakve vrste? To nikome nije rečeno. Da li kazna počinje od dana hapšenja, tj, lišavanja slobode svake od nas, ili od časa kada nam je presuda pročitana? Ali, to i nije presuda, jer sudjenja nije ni bilo. Kako onda to nazvati? "U ime naroda" - dali smo joj naziv. "Pročitali su nam "U IME NARODA". Zna li narod šta je u njegovo ime pročitano?

Mi još nismo znale. Nismo čak ni slutile šta nas čeka.

*

Uhapšena, privedena, nikad osudjena. "Pala mi je kazna", a ne presuda. I odmah je postala pravosnažna, izvršna, odmah je bila i izvršena. Od lica sa svim gradjanskim pravima i obavezama u

slobodnoj zemlji narodne demokratije (da li je to pleonazam?) trebalo je da postanem tegleća marva. I to bez prava i mogućnosti za ulaganje žalbe. Šta ono bejaše "sud", "kasacija", "apelacija"? Šta ono beše "Povelja o ljudskim pravima"?

Pročitala sam da je negde, u nekom delu sveta, Društvo za zaštitu životinja održalo miting pod parolom:

- Zločin je iživljavati se nad nedužnom stokom!

Možda je trebalo da se obratim Medjunarodnom društvu za zaštitu životinja?

Radnička biblioteka

RAMSKI RIT

Iste večeri, negde oko ponoći (niko nije tačno znao kada, jer nikome nisu bili ostavili sat) izvedene su sve kažnjenice U IME NARODA iz ćelija, izvedene u dvorište Glavnjače iliti UDB-e za FNRJ koja se nalazila ispod Studentskog trga. Pred glavnom kapijom su bila parkirana dva divna, nova-novcata "Škodina" turistička autobusa, sa visokim, sve do samog krova prozorima. Takve još nisam ranije videla u Beogradu. Ovakav luksuz ipak nisam očekivala. Nikada ranije nisam bila tako sprovodjena na prinudni rad. Obuzeo me je, ipak, nekakav optimizam, ali istovremeno i griža savesti što sam tu i tamo poredila ovo doba danas, sa onim od pre 7-8 godina... Imali su i pravo da se ljute na mene! Nisam, doduše, morala zbog toga da "progutam" tolike batine, ali treba razumeti i isledniike. Porediti UDB-u sa Bugarima i Nemcima - to je ipak svinjarija! Eto, idem na idržavanje kazne luksuznim autobusom, a ne na podu stočnog

vagona. nisu nam dali ni porciju hrane; sigurno je to negde blizu, možda čak i u samom Beogradu. Danju ćemo negde da radimo, a možda će nam čak dopustitii da noćimo u svojim kućama!

Visoka sedišta nisu dopuštala da vidim šta se dešava ni ispred, a ni iza mene. Pored mene je seo neki civil. nije me ni pogledao. Ne vredi započinjati razgovor sa njim. Jedino da ga zapitam ono najosnovnije:

- Kud idemo?

- Zaveži! - odgovorio mi je.

Zavezala sam. Čemu ta tajanstvenost?

Krenuli smo beogradskim ulicama. U jednom času smo prolazili pored hotela "Mažestik", upravo u času, kada je odande izlazio moj kolega Ante Kesić. Zadivljeno je zastao i počeo da razgleda autobus. Sigurno će sutra zabeležiti taj dogadjaj: novi luksuzni turistički autobusi u glavnom gradu! E, moj Ante, da samo znaš o kakvim se turistima radi!

Nastavili smo još kratko, pa se zaustavili. Hoćemo li sići? Koliko se sećam - tu se, na Obilićevom vencu svojevremeno nalazila zloglasna Specijalna policija. Danas je tamo UDB-a za Srbiju, možda i za Beograd, ne znam tačno. Posle kraćeg stajanja krenuli smo dalje. Ispred nas su se nalazila dva istovetna autobusa, kako sam barem mogla da zapazim na krivinama.

Izašli smo na Terazije, pa izmedju bioskopa "Beograd" i Igumanove palate skrenuli u Bulevar Crvene Armije, kasnije bulevar Revolucije, bivšu

Aleksandrovu ulicu. Sa leve smo strane ostavili "Borbu" i CK KPJ, prošli pored Skupštine, Pošte, pored moje "žute kuće" - kako smo zvali Pravni fakultet, pored Tehničkog fakulteta, pored Studentskog parka i studentskog doma, pored Tramvajskih šupa i Starog Djerma... Stigli smo i do "moje" tramvajske stanice, nekada zvane "kod Spasića", na uglu Bulevara i ulice Branka Krsmanovića, nekad zvane Mladonagoričanske ulice. Neka nada mi je govorila da će se autobus zaustaviti, ja sići i stići kući. Bože moj, kakvo ću iznenadjenje prirediti ocu! Nisam ga videla već puna četiri meseca, koliko sam bila u "Glavnjači"... Joj, eto opet mene sa tim pojmovima: dok sam bila u UDB-i za FNRJ.

Autobus je bio brži od mojih misli. Prošišao je pored "Spasića", nije se zaustavljao ni kod "Lipovog lada" niti kod "Cvetka". Jurimo po Smederevskom drumu. Smederevski drum... Smederevo na Dunavu... A "Dunavom plove leševi"... Da li je to samo meni protutnjalo kroz glavu? Ali, u autobusu vlada tišina, ne čuje se ni glas, pa se i moj nesvesni uzdah odmah utopio u tu tišinu...

Ponovo pokušavam:

- Zašto nam ne kažete kuda nas vozite? Moje je pitanje prekinulo zgusnutu tišinu, prosto je prorezalo. I onaj, koji je sedeo do mene se iznenadio:

- Živi bili pa videli! - odgovorio je gotovo radosno. To me je ohrabrilo:

- Živi bili i ostali živi? - pitam.

- Zaveži! - završava razgovor moj pratilac.

Ponovo mučna tišina, samo zvuk motora i ječanje. Ne vidim ništa ni ispre, ni iza sebe. Samo prozor sa desne i pratioca sa leve strane. Najednom iza jedne okuke na brežuljku, mesečina obasjava, kao na dlanu, zmijoliku trasu Dunava. Istoga časa se kroz autobus prolomio krik:

- Zlikovci! Vodite nas u smrt!

Pridigla sam se sa sedišta i ugledala da i ostale pokušavaju to isto da učine, ali odmah zatim me je moj pratilac snažno povukao nadole i "zalepio" za sedište. Znači, nisu to bile samo glasine bez osnova. I naši će leševi, iz luksuznih autobusa, zaploviti Dunavom. Onaj slabi otpor od višemesečnog zatvora izmučenih devojaka i žena se pretvorio u kuknjavu, ali je ona jenjavala što smo se više približavali Dunavu. Visoki napon se ispraznio, i njegovo mesto su zauzeli apatija, ravnodušnost, mirenje sa sudbinom.

Osvetljena linija Dunava nam je sve bliža. Ne nastavljamo glavnim putem, već skrećemo u neko bespuće. Kao da su ovde bile kiše, autobusi voze polako, teško, po klizavom terenu. Već su i prozori skoro neprozirni od blata. Vozili smo se tako još neko vreme, a onda se naš autobus "okliznuo" i naglo zaustavio pod dosta oštrim nagibom. Potrajalo je nekoliko minuta dok su nas naši pratioci povukli i, ostajući sami u autobusu, bukvalno pobacali u pomrčinu. Obuzeo me je takav smeh, da sam se jedva kretala sredinom autobusa prema prednjem izlazu, iz koga su moje sapatnice ispadale, izbacivane kao padobranci iz aviona, u

nepoznato. Došao je red i na mene. Dole sam videla, prvi put u životu, milicionerke. Odakle su se one tu stvorile? Sigurno su bile u onom prvom autobusu. Nešto su vikale i pokušavale da postroje roblje, koje se teškom mukom izvlačilo iz blata.

- Bržije, bržije! - komandovale su milicionerke.

Zastala sam na papučici autobusa i pre nego što sam se osvestila da me je neko gurnuo, stigla sam još jednom da se zacenim od smeha i čujem odozdo:

- Šta se kesiš da ti se zubovi vidu...

Upala sam u blatište, a kada sam se pridigla i htela da krenem, da ne bih dobila kundakom po glavi, cipele su mi ostale u blatu. Nije imalo šta da ih zadrži na nogama. Pertle su nam bili oduzeli prilikom hapšenja. Nije vredelo da trošim energiju i izlažem se opasnosti od kundačenja ako bih se vratila po njih. I tako mi uskoro neće biti potrebne nikakve cipele. Ništa mi više neće biti potrebno...

I iz ona dva autobusa su ispadale nekakve žene, devojke. One su nosile nekakve paketiće, svaka po jedan u ruci. Paketići su ostajali rasuti po blatu: u njima je bilo po parče hleba i sira. "Njih nisu slali gladne u smrt" - pomislih. UDB-a za Srbiju i Beograd je bila uvidjavnija od one za FNRJ. Smeh me nije napuštao. Tek me je kundak malo osvestio. Kao ono nekad, u berlinskom gestapou, drška revolvera vlasovca Jurjeva. Nekada davno, pre punih pet godina! Možda su godine slobode bile samo san, a java je kontinuitet: možda nikada nisam ni izašla iz gestapoa. Onaj intermeco - povratak u

Beograd, otac, brat, škola, novinarstvo - sve je to bilo nekako kao u izmaglici. To sam želela, ali je stvarnost bila drugačija...

Iza mene silazi "spikerka", niska i mršava. Ona skoro do pojasa upada u blato.

Nebo je već počelo da bledi, još malo pa će zora. Idemo u koloni, po blatu, neke bez jedne, većina bez obe cipele na nogama. Oko nas milicioneri i milicionerke, ni njima nije baš lako, i oni moraju da gacaju po ovom blatištu. Ali, oni na nogama imaju barem čizme...

Malo dalje od mene, iz kolone se vratila po nešto jedna prelepa devojka, skoro dete. Ne da sam ja bila stara - imala sam tada "već" pune 22 godine - ali mi se činilo da je mnogo mladja od mene. Počela je da traži nešto po blatu, kad joj se na bubrege spustio kundak puške. Lice joj se izobličilo od bola. Uspela je da izusti:

- Gori ste od fašista!

Onda je po njoj počelo da pljušti, udarac za udarcem. Mislila sam: premlada je da bi znala kakvi su bili fašisti... Odakle ona pa može da zna kakvi su bili fašisti?

Postrojene, blatnjave, sve bez cipela, krenule smo prema obali. Malo se razdanilo, pa smo uspevale da vidimo jedna drugu. Tako bednu sliku još nisam u životu doživela. Nemci, koji su fotografisali i snimali za filmski žurnal sve svoje podvige, sigurno bi ovaj prizor ovekovečili!

Najednom smo, kao fatamorganu, ugledali dve male barake. Uterali su nas u jednu, koja je skoro

cela bila ispunjena nekakvim skelama na sprat - palačama. Bez slame, bez ičega. Golo drvo. Polegale smo po njima umorne - od stvarnog zamora ili straha od onoga što nas možda očekuje. Nisam poznavala ni jednu. Sreća je te su ovde i moje "cimerke" - "spikerka" i Kosa. I sreća je što ovde nema ogledala.

Čule smo ključ koji se okretao u bravi. Vrata su se otvorila i ušla je milicionerka. Pročitala je tri imena, tri žene su ustale, pogledale nas bez reči i nestale iz barake praćene sumanutim od straha pogledima. Milicionerka je zalupila vrata i zaključala ih. Prošla je čitava večnost dok se nije ponovo čulo otključavanje brave. Ponovo tri imena, ponovo nemi oproštajni pogledi. Panika je stezala grla, tu i tamo bi se oteo po koji uzdah, jecaj. To se ponavljalo desetinu puta. Za boga miloga, kada će već jednom doći red i na mene! Lakše je ipak što pre, lakše nego ovo tupo iščekivanje, ovi grozni trenuci. Ako se već mora umreti, čemu ovo prethodno ulivanje strave? Htela bih da vidim film svoga života, ali mi ništa ne pada napamet. Nema ničega. Sve je prazno, potpuno prazno. Nema prošlosti. Samo rojevi misli: kako li to oni rade? Lakše im je nego što je bilo Madjarima za vreme racije, kada su morali da buše rupe u zaledjenom Dunavu, onog januarskog dana daleke 1942. godine... I, odista, kako to oni rade? Ne čuje se ni jedan pucanj, ništa... Možda "tuševi" sa gasom?

Prošla je čitava večnost dok nije red došao i na mene. Prozvana sam, nisam htela da se okrećem,

opraštam... Na kraju krajeva - sve smo u istom sosu. Sprovedene smo pred drugu baraku, tamo nam je naredjeno da se skinemo gole, bacimo stvari na gomilu... Sve po receptu... A onda su nas uveli u baraku i tu nas je očekivalo iznenadjenje: sve one, koji su bile ranije izvedene, nalazile su se u baraci, u nekim čudnim uniformama od čoje, tamnomrkim, na nogama su imale ogromne crne gumene kondure. Uskoro smo i mi dobile nova, ne robijaška - kako nam je rečeno - već kažnjenička odela. Dobile smo i po jedne pamučne gaćice i kombinezon, veoma drečave, ljubičaste boje.Sve smo to navukle na blatnjava tela. Sirote one, koje još čekaju u susednoj baraci i umiru od straha. Ko li samo nauči UDB-u ovim "psihološkim cakama"?

Bilo nas je oko tri stotine. Kada su sve bile "sredjene", vraćene smo u onu prvu baraku i odmah se ispentrale po palačama. Na jednoj strani je drvo popustilo, nakrivilo se i polomilo. Sada je bilo još manje mesta na palačama. Ali ležati gore ili na podu - isto mu u stvari dodje. Za tren oka smo sve zadremale. Verujem da nije prošlo ni desetak minuta kada su se vrata ponovo otključala i u sobu zakoračila visoka crnka izrazito zelenih očiju. Takve oči nisam ranije u svom životu videla. To nije bilo ono prelepo zelenilo prirode, to nisu bile one "oči tvoje zelene", duboke, bez dna, onako kako samo zelene oči umeju da budu zelene, već nešto što je izazivalo užasavanje, od čega se osećala hladnoća pakla, nešto posebno, što još ni danas ne mogu da definišem. Imala je debele, mesnate usne.

Iz nje je zračila sigurnost, samopouzdanje. Sa njom su došla još dva milicionera i nekoliko miliconerki. Nismo znali ko je bila ta zelenooka crkna, ali je bilo očigledno da je bila veoma važna ličnosti. I milicioneri su je posmatrali sa strahopoštovanjem. Sve smo morale da ustanemo i zauzmemo stav "mirno".

- Drugarica Marija ima nešto da vam saopšti - rekao je jedan od milicionera.

Eto, sada barem znamo: drugarica Marija. Počela je, streljajući oko sebe zelenim strelama:

- Saznala sam da nas je jedna od vas uporedila sa fašistima! - grmela je.

- Zahtevam da se sama odmah prijavi!

Sve smo ćutale. Ni reči. Ni pokreta.

- Koja je to rekla da smo mi fašisti? - sevale su oči.

Ponovo tišina. Gusta, teška tišina. Niko ne gleda u pravcu one izubijane devojke. Da su pametniji, mogli su da je prepoznaju prilikom presvlačenja. Teško, istina, zbog blatišta, ali ipak...

- Ako se ne javi ona koja je rekla da smo mi fašisti - znamo mi i za kolektivnu kaznu! - kreščendo je prelazo u grmljavinu.

Onda se dogodilo nešto više nego neočekivano. Ona devojka je izašla pred stroj. Tog časa mi se učinila ogromnom, čak joj ni heroj Samson nije bio ravan.... Počela je mirnim glasom:

- Izvinite, ali vi ste me pogrešno razumeli... - počela je. Ovo nismo očekivale, tu apologetiku. Naše divljenje prema njoj je splaslo.

- Dobro smo te mi razumeli - prekinula je dotična "drugarica Marija".

- Ne nisam to rekla... časnu reč vam dajem... - pokušavala je devojka. Šta li je pokušavala? Da se opravda, da skine sa sebe krivicu?

- Časnu reč, veliš? Gde si ti, a gde čast! Rekla si da smo fašisti!

- Ne, nisam to rekla. - I nastavila je potpuno mirnim glasom.

- To nisam rekla... Rekla sam da ste gori od fašista!

Rekla je i ostala mirna. Nama se sve zavrtelo u glavi. Pa ta je devojka poludela! Samoj sebi kopa grob. Tačno je da je to rekla, ali ako je već htela da prizna, ona Marijina verzija je ipak bila lakša...

Nismo samo mi ostale zapanjene. I na Marijinom se licu videlo da jednostavno nije u stanju da shvati ono što se zbilo. Zbunila se. Ali, to je potrajalo samo koji časak. Brzo je došla sebi i progovorila:

- A, tako, znači... Pa dobro, fašisti su okivali u lance, a ako smo mi gori... - obratila se jednom milicioneru:

- Trkni i donesi bodljikavu židu. Nastao je tajac. Milicioner je izašao, i on očito uzbudjen, i vratio se posle kratkog vremena, noseći u ruci komad bodljikave žice. Marija je naredila devojci da joj pridje. Ova je prišla, sama pružajući ruke, na koje je Marija, trudeći se da se i sama ne nabode, stavila te originalne okove. Onda su izašli iz barake. Ostale smo same. Stojeći. Niko se nije ni pomerio sa mesta.

Kroz nekoliko minuta smo začuli dva pucnja. I ponovo tišina. Tišina.

- Prva žrtva - začulo se. - Njoj je sada lako... neka joj je laka zemlja. Šta li nas još sve ovde čeka?

Pitanje se zalepilo za tavanicu barake. I ostalo tamo da visi.

*

Nisu je ubili. Sve je ulazilo u okvire psihološkog rata, ti plotuni, da bi nam uterali strah u kosti. Vratili su je u Beograd, održali joj nekoliko "lekcija" i kasnije je vratili - u Zabelu.

Ali - mi smo bile u pojam ubijene.

Radovi na kanalu

Rit? Idi v rit! - na hrvatskom jeziku reč "rit" ima sasvim drugačije značenje nego na sprskom jeziku. Na srpskom "rit" označava močvaru. Ja sam otišla "v rit", odnosno - u močvaru. Ne baš otišla. Bila sam odvedena.

Gde se nalazi taj rit? Šta je taj rit? Da vidimo šta o tome kaže Mala enciklopedija Prosveta:

"RAM - srednjevekovni grad na obali Dunava; sagradili su ga Turci krajem XV veka; dok su tadanji gradovi bili podešeni za borbu hladnim oružjem, ovo je jedan od prvih gradova sagradjen i za topove, koji su bili postavljeni u pet kula, rasporedjenih oko jedne pravilne poligonalne osnove; relativno je očuvan. od Rama prema Golupcu prostire se 20 km duga RAMSKA PEŠČARA, velika preko 7.000 ha, sastavljena od živog pokretljivog peska; u novije vreme na njoj se izvode melioracioni radovi".

Eto, sad znam ono što tada nisam znala. Da

odmah izložim još jedan pojam - pojam "pijavica", ali ne ljudska:

"Hirudineae = pijavica = prstenasti crvi hermafroditne životinje, borave u slatkim vodama, ali ih ima i u moru i na kopnu. Po dve pijavke im služe pri kretanju, pričvršćujući se naizmenično prednjom i zadnjom, a pokreću se i vijuganjem tela...

U ustima imaju jednu ili tri testerasto nazubljene vilice za prosecanje kože... Telesna duplja redukovana; crevni kanal snabdeven je bočnim proširenjem za smeštaj veće količine usisane krvi...

Pošto se pijavica otkači od žrtve, može da se nastavi krvarenje kao rezultat akcije hirudina. Ujedeno mesto lako može da se inficira..."

Da raščistimo još jedan pojam: CRVENI VETAR:

"Crveni vetar = roseola - Erysipelas je to, erizipel, zarazno oboljenje koje izazivaju hemolitične streptokoke. Kakve su to koke, te hemolitične? Kažu da prodiru kroz oštećenu kožu čak kroz nekad nevidljivu leziju, oštećuju ćelijske opne eritrocita usled čega se oslobadja hemoglobin i pojavljuje se u plazmi.

Glavni znaci su jeza, visoke temperature i ograničeno crvenilo kože (najčešće nosa i obraza). Obolela mesta su crvena i sjajna, ograničena od okoline uzdignutim rubom. Erizipel ne stvara imunitet.

Inkubacija je kratka, 3-5 dana (24-48 sati). Bolest počinje naglo drhtavicom, temperaturom 39-40°, glavoboljom, otokom koji se brzo širi. Koža je

crvena, crtež zbrisan, otok elastičan, bolan, jasnih bedemastih ivica. Kod intenzivnih kožnih promena mogu da se jave vezikule i bule. Najčešća lokalizacija: lice, noge, trup. Brinuti se da ne dodje do sekundarne kožne infekcije, sepse, retrobulbarne flegmone. Terapija: Erythromycin ili Penicilin."

Sada, kada znamo osnovne pojmove, možemo da krenemo "na radilište". V rit.

Ako je neko i uspeo da zadrema te kratke, avgustovske noći, bio je probudjen nestankom poslednje zvezde. Tada nismo ni slutile da će nam radno vreme biti "od zvezde do zvezde" - od poslednje do prve. Koliko li je to samo sati avgusta meseca?

Još bunovne, prestrašene, sišle smo sa dvospratnih drvenih palača i postrojile se u red za obrok. Dobile smo neku bljuvotinu, to je trebalo da bude nekakva čorba, bez hleba, bez ičega. Neke to smeće uopšte nisu ni mogle da sruče u stomak.

Postrojili su nas, strpali nam u ruke ašove i lopate i kolona je krenula. Sunce je već dobro pripeklo kad smo po blatu dogacale do cilja. Milicionerke sa puškama kraj nas, milicioneri sa puškomitraljezima su zauzeli položaj dužinom celog "radilišta". Obeležena je trasa za kopanje, što mi je bilo poznato od pre tri godine, sa Posavskog kanala. Neke od mojih sapatnica šaptale su u bezumnom strahu da same sebi kopamo rake. Pokušavala sam da ih umirim, što mi je teško polazilo za rukom.

Ovo je ličilo na Posavski kanal, ali tamo nije bio tako užasno močvaran teren kao ovde; ovde se već

posle prve "stepenice", na nekih 20-30 cm dubine pojavljivala voda. Tada nismo znale da je i zvanično ime ovog mesta "rit". Ramski rit.

Šest zatvorenica je, umesto alata, nosilo tri kante sa vodom za piće. Medjutim - već prvih jutarnjih časova je "upekla zvezda" - sunce je nesnosno pržilo glave, noge su do iznad članaka u vodi, ruke pune plikova koji odmah pucaju i žive rane peku. Lopate sa blatom su teške, zemlju treba izbacivati dosta daleko. Lica su se zajapurila od vrućinčine, glava je gola, ništa je ne štiti, ništa ne štiti belu osetljivu kožu, koja već mesecima nije videla sunce. Počela je da nas muči žedj. Vode, samo da nam je da se napijemo vode! One tri kante se brzo prazne. Molimo milicionerke za vodu, one pokazuju na blatište po kome gacamo: eto vam vode! Tek onda nam pogled pada nadole, na noge: nešto crno se pripilo uz njih. Neka Melanija prepoznaje napast: pijavice. Pokušavamo da ih se oslobodimo, ali one su čvrsto zarile svoje čeljusti u kožu, piju, sisaju našu krv. Tamo negde daleko, na slobodi, svaka bi od nas urlala na sav glas da joj se tako nešto prilepi uz telo. Ovde nas Melanija stručno obaveštava da se protiv pijavica ne može boriti: tek kada se napiju krvi, kad nabubre, otkidaju se same, ostavljajući za sobom jedva vidljiv ožiljak.

Nema se kud: pijemo "vodu" iz kanala. Ali, onda počinju da nas muče fiziološke potrebe. Moljakamo milicionerke da nam dopuste da se negde zaklonimo da bi mokrile.

- Pišaj u kanal! - odvraćaju milicionerke. I tako - pišamo u kanal, pijemo iz kanala, pa opet sve nanovo. Više nema stida, nema ni gadjenja, pretvorile smo se u marvu, tegleću marvu.

Dan se otegao, nema mu kraja. Najzad - prva zvezda! Vraćamo se kao prebijene. Nema večere, nema nikakve hrane. Ali - ko će još na to da misli! Daske naših palača nam izgledaju kao najlepši, najugodniji madraci. Utonule smo odmah u dubok san.

Kratko je trajao taj san. Poslednja zvezda je pohitala da se ukloni sa neba Ramskog rita. Pala je komanda za ustajanje.

Nismo mogle da verujemo rodjenim očima: doduše, same sebe nismo videle, ali smo svakako izgledale kao i sve oko nas. Lice crveno, gori, oči se izgubile ispod naduvenih kapaka, usne nabrekle, pune rana, prsti ne mogu da se saviju. Noge pune nekih ranica. Jad i beda. Sigurno će se smilovati na nas...

Milosti nema! U red za "čorbu bez ništa". One kojima se juče ta čorba gadila - danas je žudno piju. To nam je jedini pogon za radni dan. Onda u stroj za pokret: ašovi i lopate na ledja i put pod noge. Kosa ječi: "Ne mogu, ne mogu više..." Ja uzimam i njen alat na ledja. Na radilištu radim i njenu deonicu. ja dole u kanalu, ona gore kao nešto čeprka, čak se i milicionerke smilovale na nju, na njen izgled; njena će deonica i onako biti završena. Ostavljaju je na miru.

Neverovatno zvuči, ali mi se istog jutra činilo da

će se sve moje sapatnice sručiti još pre nego što stignu na "radilište", ali ih prvi povik milicionera ili milicionerke pokreće dalje. Sve te rugobe, te glave u balone pretvorene, sve te ruke i noge ranjave, sve koje su izgledale kao da im je to poslednji, sudnji čas - sve rade kao misirski robovi. Sve ih boli, ali se mora raditi. I to "bržije", "još bržije" - tako milicionerke viču.

*

Trećeg dana po našem dolasku u Ramski rit, dok smo se nalazile na radu, ugledale smo dolazak nove grupe. Još su izgledale normalne. One tek treba da prodju kroz "Ram-ritsko krštenje"

Ne dozvoljavaju nam da im se približimo. Njima je, ipak, lakše: nisu prve, ne padaju im na um misli o kopanju sopstvene rake.

Bila je to "hrvatska grupa". Kad su naša lica počela da se vraćaju u "normalu!" - one su tek prolazile kroz sve faze pakla.

Dopustili su nam da se "izmešamo" tek nekoliko dana kasnije.

Sve su manje-više mlade, kao uostalom i naša grupa. Čini mi se da je najstarija medju njima jedna omanja žena izrazito tamnog tena, rošavog lica. Zovu je "Crna". Kasnije sam saznala da je stari komunista, radnica. Ustaše su je uhapsile, mučile u zatvoru, pa je prebacili u Jasenovac; uspela je da umakne iz kamiona koji je vozio njenu grupu na streljanje i da se priključi partizanima. Nisam znala da će mi ta Crna i neka Lala, bivši logoraš iz Ravensbrika, biti ubuduće partneri na radu. Sve

najteže poslove trebalo je da obavljamo nas tri "prekaljene". I mnogo posle Ramskog rita, posle Zabele, posle dve strane Svetog Grugura, pa i na Golom otoku ostao nam je naziv "Ramrićanke". Taj naziv je znači "banda", "nepopraljive", "nerevidirane", one koje treba da ostave kosti na Golom, kako nam je pretila "revidirana" i "dokazana" bosanska grupa... "Ramrićanke" su bile prve, a trebalo je da to ostanu po svemu sve do samog kraja.

*

Posle dve nedelje rada su već počeli da se naziru obrisi kanala. Ono čudo od nakaza nestalo je posle nekoliko dana. jedino smo patile mi, koje smo radile u vodi; naše noge su prosto mamile pijavice. Navikle smo se i na to, i na rano ustajanje, na rad od zvezde do zvezde, plikove su nam zamenili žuljevi koji nisu boleli. navikle smo se i na one splačine koje smo dobijale jedanput dnevno, u ranu zoru, pred polazak na rad. Čak su neke moje sapatnice pričale da su čule od milicionerki da ni one nemaju mnogo bolju hranu, jer do našeg "radilišta" nema praktično prilaza. Navikle smo se i na blatnjavu vodu iz kanala. Na sve se živi čovek može navići...

Onda je jednoga dana stigao konvoj. Iz kola su izlazili neki visoki oficiri. Jednoga su svi prepoznali: bio je to Jovo Kapičić. Došao je i neki mlad, stasit oficir, za koga nam rekoše da će nam biti komandant "radilišta" (ne logora!). Mislile smo da će on zameniti Mariju, ali je ona ostala na dužnosti komesara.

Bilo je objavljeno da će drug Kapičić i ostali primati na raport sve koje imaju nešto da kažu. Javilo se podosta. Ja nisam imala šta da kažem, pa sam bila sa onima koje nisu otišle na raport.

Taj "raport" je označavao prekretnicu. Tu i tamo se zuckalo o "obavezi". Neke su potpisale nekakvu obavezu. Tada nismo znale da je to bilo u tesnoj vezi sa "dokazivanjem revidiranog stava", i sa načinom na koji je to isto revidiranje trebalo dokazivati. Možda je to bilo ono što su tražili i od mene još u istražnom zatvoru: da sam potpisala da ću "raditi za UDB-u" - mogla sam da uštedim sebi sve ovo. Ali, one koje su već ovde - kako se one mogu "dokazati"? Kako smo samo bile naivne! Zar postoji nešto lakše do gaziti po tudjim leševima?! Nekada je postojalo pravilo: mi u žicama i oni koji su nas u tim žicma čuvali. Sada su počeli medju nama da se pojavljuju "oni". Sve što se ikada izgovorilo - na volšeban je način stizalo u dežurno uvo uprave. Tada je to još bilo "konspirativno", nismo se delile na "bandu" i "brigadu", ti pojmovi nam još nisu bili poznati.

Posle tri nedelje je počela epidemija: visoka temperatura, glavobolja, groznica, noge otekle, bole, pocrvenele, zapalile se sve do kolena. Crveni vetar.

Marija smatra da to nije ništa i tera nas na rad. Upravnik odlučuje da ostanemo u barakama. Bio je to prvi sukob izmedju Upravnika i Marije. Optužila ga je, čak i pred nama, da je suviše blag i popustljiv prema nama.

Sve ramrićanke sećaće se tog crvenog vetra ne

samo po poštedi od rada, već i po tome što je tog dana došao upravnik s nekim papirima u rukama:

- Možete pisati svojima: dvadeset reči. Na istom formularu će vam oni i odgovoriti, sa istim brojem reči. Vaša adresa je: Beograd, Vojna pošta 24.

Najzad! Ipak se nešto promenilo. Možemo se javiti svojim milim i najdražim. Nije važno šta i koliko, tek neka vide da smo žive. Jedna se obraća Upravniku:

- Šta možemo da kažemo u dvadeset reči?

Upravnik se smeje:

- Piši: "Živa sam i zdrava koje i vama od Boga želimo..."

- Ali ja nisam zdrava... Jedva da sam živa!

Nasmejao se kao da je čuo dobru dosetku, i podelio nam dopisnice, a onda nam milicionerke podeliše olovke koje su odmah po završetku pisanja predavale drugoj, kao štafetne palice, a onda pokupiše i olovke i karte i odneše. Bila je to ipak sreća posle pet meseci držati olovku u ruci.

Naše "bolovanje" nije trajalo dugo. Da smo bile na slobodi - ko zna koliko bismo odležale. Ovako smo se vratile na posao već posle 3-4 dana. Zanimljivo, Kosa nije obolela. čak je i ućarila: pošto smo mi bile potpuno izgubile apetit i ostavljale manjerke sa onim splačinama, ona je to jela sa velikim uživanjem.

Posle mesec dana otprilike pojavili su se odjednom kamioni. Naredjeno nam je da se popnemo na njih. Kolona je krenula. Posle kraće vožnje stigli smo pred neku veliku zgradu.

- Istovar! - vikale su milicionerke.

Istovarili su nas pred Osmim paviljonom zatvora u Zabeli.

Zabela

Iako nisam bila stručnjak za zatvorska pitanja, znala sam da su u Zabeli robijali muškarci, dok su žene izdržavale robiju u samom Požarevcu. Ali - mi nismo bile "robijašice": mi smo bile "kažnjenice".

Prevaspitane, odn. "revidirane" ili barem na putu da svoj stav "revidiraju" čak i ne odlaze na teške fizičke poslove. Sede u velikoj zagrejanoj sali Osmog paviljona u Zabeli i pletu džempere za "Domaću radinost". Uglavnom im je to prvi zatvor, za razliku od nas testerašica, koje spadamo u "teže slučajeve", jer smo "prekaljene". Crna (Jasenovac), Lala (Ravensbrik), Mira (Aušvic), ja (Berlin), Gordana je nedavno demobilisana... Moja kazna, administrativno - prinudna mera društveno-korisnog rada sa lišavanjem slobode od godinu dana, približavala se kraju. Ako bi mi uzeli u obzir i vreme preležano u istražnom uzatvoru - preostajalo bi mi još samo četiri meseca do slobode!

Za divno čudo, posle dosta kratkog vremena neke kažnjenice su bile puštene na slobodu. I to upravo one, koje su dobile najvišu kaznu od pune dve godine. Pre toga su često odlazile "na raport" kod drugarice Marije. Upravnik nije zvao na raport. Pričalo se da je Marija bila zaljubljena u njega, ali da on za nju nije mnogo mario. Šta više, navukao je na sebe i njen bes, jer je "pozivao na razgovor" u svoju sobu mnoge kažnjenice, naročito one zgodnije. Pretpostavljale smo kakve su prirode bili ti "razgovori". Neke su i prilično javno pričale o tome...

*

Od ranog jutra istovarivale smo drvene oblice sa kamiona. Bio je leden i snežan decembarski dan 1949. godine. Trebalo je isprazniti ogroman kamion, a onda prenositi oblice, po jednu na svakom ramenu, od logorske kapije do ulaza u podrum i tamo ih naslagati. Kasnije smo te iste oblice testerisale na "jarcu" (kako su popularno nazivani nogari), a dobijene cepanice cepale potom sekirama.

Sećam se da su taj posao tamo daleko, u Beogradu, nekada davno, pre rata, obavljali mali, naoko slabašni Arnauti sa belim kečićima na glavi. Nije se činilo da im taj posao teško pada: stavili bi desnu nogu na prečagu "jarca", levom bi rukom pridržavali drvo, a desnom ga testerisali, u ravnomernim amplitudama, kao da mašina to čini, na tri ili četiri reza. Ponekad bi zastali da bi premazali zupce parčetom loja, kojim bi posle prešli i preko

svojih suvih usana. S vremena na vreme bi prekidali rad i uzimali turpiju, pa bi njom spretno i brzo oštrili zupce testere. Svaki bi zubac "cijuknuo", da bi odmah posle njega zacijukao sledeći. A onda bi mali Arnautin nastavljao posao. Po njemu se nije moglo ni naslutiti da je testerisanje težak posao. Samo potpuno mokra košulja na ledjima i večita kapljica znoja, koja se formirala i klizila, kao po nekom pravilu, sa čela u pravcu vrha nosa i odande padala u tempu kapi iz infuzije, svedočili su o naporu koji je ulagao u rad taj testeraš.

Druga je stvar bila sa cepanjem drva. Tu se sticao utisak dijaloga čoveka sa cepanicom; u trenutku kada bi zamahnuo podignutom sekirom nadole, iz čoveka je izletao nekakav uzdržani krik, kao pri borbi "karate", da bi u sledećm trenutku ciknulo presečeno drvo. Sticao se utisak da je ta igra zvukova - krik čoveka i odgovor drveta - pokretna snaga tog posla. manje delove drveta je mršavi testeraš morao da pridržava levom rukom, na kojoj je obično nedostajao palac.

I tog decembarskog dana moje dvadeset i dve godine nisu osećale težinu posla. Istovar drveta, prenošenje, struganje i cepanje - sve su to bile dečje igre u odnosu na posao na kanalu. Nije bilo onog užasnog nemilosrdnog sunca, koje je peklo odozgo, nije bilo grozdova pijavica po nogama već posle prvog sloja zemlje, prve "stepenice" na onom močvarnom tlu Ramskog Rita. Nije više bilo ni straže sa mitraljezima, nismo pile vodu iz kanala, u koji smo prethodno mokrile. Nije više bilo ni rada

od poslednje do prve zvezde za dugih letnjih dana...

Sve je izgledalo izuzetno lako posle Ramskog Rita.

Rejnoova bolest

Taj dan je počeo kao i svaki drugi. Nisam bila ni manje niti više umorna nego ranijih dana. Bolesti, na našu sreću, obilazile logor "kao kiša Kragujevac". Otkako smo kolektivno prebolele, u Ramskom Ritu crveni vetar - ne pamtim da se neka razbolela. A onda, odjednom, kao grom iz vedra neba, osetila sam da mi se prsti ruke oduzimaju. Nisu više bili moji, nisam ih osećala, odrveneli su i požuteli. Mrtvi! Niti su se otvarali, niti skupljali u šaku. Mrtvi, mrtvi! Uskoro će se - prošla mi je kroz glavu misao - to mrtvilo se proširiti dalje, prema glavi, prema grlu, ugušiće me... Obuzela me je panika. Oblica, koju su bacili sa kamiona skoro da mi je prebila nogu, jer nisam bila sposobna da se mrdnem. Da, u nozi sam osetila užasan bol, ali su mi ruke bile potpuno neosetljive. Posmatrala sam žute, beskrvne, sledjene ruke, i osećala samo strah. Držala sam mrtve ruke pred očima, dok su oblice padale sa kamiona pred noge,

na noge. Bol me je i probudio iz tog košmara. Uletela sam u dvorište logora, tresući ruke da ih vratim iz mrtvila, ali bezuspešno.

I onda se odjednom preda mnom stvorio upravnik, uhvatio me za mišicu i drugom mi rukom pridigao bradu. Niz obraze su mi se slivale suze. Nisam ni osetila da plačem. Upravnik me je poveo nekud kao slepu, držeći me za rame, ušli smo u njegovu kancelariju i topli vazduh me je skoro onesvestio.

- Moje ruke... Umrle su mi ruke!

Upravnik nije obraćao pažnju na moje ruke. Dlanovima mi je obuhvatio hladne obraze. Ljubeći me, palčevima mi je brisao suze.

- Ruke... Umrle su mi ruke!

- Ali si ti zato živa, djevojčice. I ja takodje!

Uzeo me je u naručje i poneo prema uglu sobe. Nežno me je položio na postelju i, ljubeći mi uplakano lice i mrtve prste, počeo da svlači sa mene kažnjeničku uniformu.

- Ruke... - ječim ja, a on je već na meni, u meni. Osećam ga, osećam mu ubrzano disanje, i dok on dolazi do kulminacije zadovoljenja, meni počinju da gore ruke. Plamen, vatra živa. Boli, boli... Zarivam mu nokte u ledja.

- Aha, i tebi je lijepo, djevojčice - šapće mi Upravnik i ne zna da meni nije lepo, bolno mi je. Ruke su mi odjednom oživele i bole do besvesti. I dok njegovo omlitavelo telo traži mesto pored mene, uspevam da vidim ruke: više nisu žute; pocrnele su! Dok su bile žute, nisu bolele. Šta to

može da bude? Gangrena? Pokazujem mu crne ruke, ali njega više nema: zaspao je! Sutra će verovatno upisati još jednu recku u spisak svog "harema"...

Izvlačim se iz tople postelje, oblačim robijaško odelo i tiho izlazim iz sobe. Ruke me još uvek bole, ali bol nekako tinja. I, dok sam izašla iz tuša, bol je prošao i boja se vratila u ruke. Vraćam se na posao.

Uveče pitam jednu svoju sapatnicu, medicinarku, nije li to znak gangrene.

- Pa... - veli ona - to je oboljenje poznato kao Rejnoova bolest ili sindrom i predstavlja posledicu poremećaja inervacije perifernih krvnih sudova. Pojava kod tebe je stvarno klasična: prvo dolazi do spazma kapilara, zbog čega se javljaju žuta boja i osećanja ukočenosti. Posle toga se naglo otvaraju mali krvni sudovi, koji ne mogu za tako kratko vreme da prime veliku količinu krvi, i zato ruke pocrne. Čuvaj se hladnoće, jer ponekad dolazi i do gangrene...

Užas pravi! Kako da se čuvam hladnoće, kada moram da radim na hladnoći, napolju?

Ispričala sam Kosi celu priču. Sa svim detaljima. Smejala sam se kako je Upravnik mislio da sam "strastvena".

- Kakva sreća što smo prestale da budemo ženska stvorenja, što nam daju hranu sa bromom. Zamisli šta bi bilo, ako bih zatrudnila!

Kosa je bila oduševljena. Kada se uzbudjivala - pa bilo od sreće i radosti ili od bola i straha, uvek je bila više razroka nego obično:

- Da zna Marija, precrkla bi! Ona je zaljubljena u Upravnika, a on odabrao tebe. Sad ti je sloboda osigurana! Kaži neku lepu reč i za mene: jesmo li drugarice ili nismo?

- Nemam nameru da mu postanem ljubavnica; i sama znaš da mu to ovde ne fali! - prekinula sam je.

- Uf, da je mene izabrao, ne bih se razmišljala...

Sledećih dana život se nastavljao. Crna, Lala i ja smo radile za četiri čoveka. Kosa je bila na našoj grbači. Ona je sedela, a mi smo iz sažaljenja radile i njen deo.

Upravnik je običajavao da obilazi dvorište, namešta metu na drvo i vežba se u gadjanju iz revolvera. Ponekad je silazio i u podrum, sedao na "jarca" i pričao sa nama, reklo bi se čak prijateljski ili barem blagonaklono. Dok je on tako sedeo, mi smo mogle da se odmaramo.

Jednoga dana je bio više nego dobro raspoložen, Kosa me je pogledala, namignula mi, pa mu se obratila:

- Druže Upravniče, hoćemo li skoro na slobodu?

- A šta ti fali ovde? Na slobodi je veća robija nego ovde!

Šta reče? Provocira nas, nema sumnje. Očekuje li od nas odgovor? Ali, na našim licima je mogao da pročita samo zbunjenost.

- Kakva sreća što ste u Osmom paviljonu! Da vam je Marija upravnik, našle biste se u Devetom, na groblju!

Naša smušenost je rasla sve više i više. On je to

osetio, nasmešio se nekako tajanstveno, ustao i otišao.

Nismo imale vesti od kuće. Nismo znale jesu li oni primili našu jedinu kartu sa onih dvadeset reči sa povratnim formularom i našom adresom: Vojna pošta 24, Beograd. O paketima nema ni zbora, još manje o posetama. Ali ko je prošao kroz Ramski rit, ima osećaj da je ovde pravi raj.

Na nekim mestima oko našeg paviljona se pokvarila ograda od bodljikave žice. Nekoliko od zdravlja zadriglih robijaša popravlja ogradu. Malo rade, pa sednu da se odmaraju i jedu ono što su dobili u paketima, puše... Bacaju u naš krug oglodane kosti. Jedan debeli, ogromni "kolega" grohotom se smeje:

- Hej, politički medjedi! Što ne ubiste nekoga? Živeli biste kao mi - k'o bubrezi u loju: pisma, paketi, posete...

Setih se Branislava Nušića. Drag mi je kao da smo bliski, najrodjeniji. On je dospeo u zatvor jer je napisao stihove. Stihove! Povodom smrti junaka Katanića. Kada je taj junak umro, negde 1887. godine, i na njegovu sahranu nije došao niko od "velikih", koji su dan-dva ranije bili na sahrani tašte nekog ministra, Nušić je napisao stihove "Dva raba", koje je završio rečima:

Srpska deco, što čitati znate,
iz ovoga pouku imate,
U Srbiji prilike su take:
Babe slave, preziru junake.

Stoga i vi ne mučte se džabe,
Srpska deco, postanite babe!

U "Autobiografiji" je kasnije pisao na njemu svojstven način priču o zatvoru. Koliko se sećam, zbog te pesme je bio osudjen na dve godine robije i upućen u kazneni zavod, čini mi se upravo u Zabelu. Doduše, njemu je sudjeno i presuda je bila doneta pred pravim pravcatim sudom; svakako da je imao pravo i na advokata, a kada je počeo da izdržava robiju - posete članova porodice i primanje paketa su predstavljali elementarno pravo robijaša. Bilo i ostalo - ali ne za nas, "političke medjede".

Nušić piše da mu je na robiji prišao neki vašarski kesaroš, osudjen na godinu dana, i kada je čuo za kakav je "delikt" Nušič osudjen - nije mogao da mu poveruje: "Čudo ne kažeš, osudjen si što si išao u crkvu na službu božju!"

Sve su mi te misli proletele kroz glavu kada sam čula zadriglog ubicu, koji se podsmevao nama "političkim medjedima" uopšte, i meni lično, koja sam zbog vica - tog "verbalnog delikta", "klevete protiv naroda i države" - naprosto nestala, progutala me je tmina, bez suda, bez presude, "U ime naroda", a prava nisam imala ni koliko jedan obični, ogrezao u krv ubica.

Upravnik pobegao!

Još jutro nije bilo ni svanulo, a u logoroskom se krugu začula tutnjava motora i žagor glasova. Čini mi se da je to bilo ili krajem decembra 1949. ili početkom januara 1950. godine. Nisu to bili glasovi milicionera i milicionerki, na koje smo se već bili privikli, niti njihove, uvek spermom isprljane tamnoplave uniforme, suknje i pantalone, koje smo morali da održavamo, peremo, peglamo.

Krug Osmog paviljona "zauzela je" vojska, do zuba naoružana. Glavnu je reč vodila ponovo "drugarica" Marija. Upravnika nigde nije bilo. Bilo je zabranjeno svako kretanje, svaki izlaz. Nisu nas čak puštali ni da odemo do našeg podruma. Nešto se dogadjalo, nešto se dogodilo, nešto što mi nismo smele da saznamo. "Vojni puč" - šaputalo se. "Vojska uzela vlast u svoje ruke..." Posmatrano iz našeg mikrokosmosa sve je dobijalo užasavajuće, ogromne razmere.

Nekoliko zatvorenica je bilo pozvano na raport

kod Marije, nekoliko ih se dobrovoljno prijavilo, medju njima i Kosa. Ostala je dosta dugo, a kada se vratila, bila je napadno razroka, nekako zbunjena, otišla je u jedan ugao i počela da zuri u nokte na svojim rukama. Da nije i ona obolela od Rajnoove bolesti? Nije mi prišla, a učinilo mi se da me je čak i izbegavala.

Nije potrajalo dugo, i začula sam svoje ime: odmah da se javim na raport drugarici Mariji.

Ušla sam u njenu kancerlariju. Strogo me je gledala svojim "trava"- očima i pružila papir i olovku, bukvalno mi ih je gurala u ruke:

- Sedi tu i piši! - naredila mi je.

- Šta da pišem? - pitala sam u nedoumici.

- Piši o onoj kurvi muškoj, o Veselinu...

Osetila sam mučninu. Znači, Kosa je ispričala Mariji o onom dogadjaju. Ali - zašto? Niko je na to nije prisilio, sama se prijavila. Krv mi udara u obraze. Nisam, doduše, bila jedina, naprotiv... Sigurno su ga i smenili upravo zbog toga, možda čak i uhapsili.

Sela sam i pisala. Možda sam svojeručno napisala i optužnicu, koju će upotrebiti protiv njega. Pokazaće mu ovo što ja sada pišem, kao što su meni pokazali optužnicu koju je protiv mene napisao Vojo. Napisala sam sve onako kako je bilo, kako sam to doživela, opisala ga kao čoveka koji me je razumeo u mojoj velikoj nevolji. Još mi se nikada nije dogodilo da sam toliko drhtala, celim telom, zubi su mi cvokotali, jedva sam završila opis dogadjaja. Izletela sam iz kancelarije i jedva stigla

do klozeta, gde sam se ispovraćala. Sve mi se vrtelo u glavi, drhtavica me nije napuštala.

Ušla sam u sabirnu sobu paviljona. Kosa je još uvek sedela u uglu i, kada sam se pojavila, još uvek brižno razgledala svoje nokte. Prišla sam joj:

- Koso, zašto? Zašto mi to učini i zašto to učini čoveku koga si toliko volela i cenila? Zašto da čovek strada?

- Kakvo stradanje? Šta bulazniš? Veselin je prebegao u Rumuniju!

*

Napolju, u logorskom krugu, mnoštvo vojske, buka, galama, vreva, gungula, graja. Unutra panika, panični mir, zbrka. Šta nam se sprema?

U krug ulaze kamioni. Vezuju nas dve po dve i tovare u kamione. Samo da me ne vežu za Kosu.

Kolona kreće ka Požarevcu. Stižemo na železničku stanicu, gde već čekaju furgoni. Kuda sada?

Ležimo u parovima po prljavom podu; samo mi i kibla, koja se brzo puni i preplavljuje pod. Tako je bilo i pre - koliko ono samo beše - pre osam godina... Samo što tada nismo bile okovane jedna za drugu, uopšte nismo bile okovane. Ni tada nismo znale kud nas transportuju, niti smo smele za tako što da upitamo neprijatelja. Jer, tada su nas sporovodili neprijatelji, Nemci, nacisti.

Put se otegao, sve po nekakvim sporednim kolosecima. U kom li nas pravcu samo voze? Možda ću opet dospeti u prolazni logor u Mariboru? Ili je on već odavno likvidiran?

Na nekoj smo stanici, izgleda nekoj većoj.

Izgleda da sve spavaju. Neko peva "O divni grade moj, za tebe pjevam ove pjesme poj". Pesma o Zagrebu. Da li je ovo Zagreb? Zna li onaj, ko peva, šta se nalazi u furgonu pored koga prolazi?

Odjednom se začuo plač, običan plač deteta. Kao po nekoj komandi, furgon je bio na nogama. Skočila je ona, koja je bila vezana za mene a kojoj, možda, upravo sada i upravo ovako isto plače negde u dalekom domu njeno čedo, a i sve su ostale takodje skočile. Njena leva, u pesnicu stisnuta šaka i moja desna ruka su počele zajedno da lupaju o zid furgona. Nastala je kuknjava. Neke su pokušavale da umire ostale, da opet čuju detinji plač. Ko to nije doživeo - neće to razumeti. A onda je kompozicija krenula. Kao pokošeno snoplje su se sručile sve te žene ponovo na prljavi pod furgona. Put se nastavljao.

*

Ne znam ni koji je dan, a nekmoli koliko je sati. Kompozicija se zaustavila. Teška vrata furgona su počela da se otvaraju. Začuli su se neki glasovi, koji su komandovali nešto nalik na "Iskači". I vrata "mog" furgona su se otvorila. Čudan, svež vazduh je prodro kroz otvor. Pred nama se ukazala voda, nekakva beskrajna voda, biće da je to morska obala. I mi smo dobile komandu "Iskači". Pred nama je bio nekakav brodić. Na njemu je pisalo "Punat" i motor mu je radio. Bio je spreman za pokret. Doterane smo do njega, a onda smo se, gurnute, strmoglavljivale u utrobu broda. onako po parovima. Ako je neki par imao sreću da padne

preko onog prethodnog - dobro je prošao. Izubijane od povreda pri padu posedale smo i čekale da vidimo šta će dalje biti sa nama. Hoće li nas potopiti na sred mora, da od nas ne ostane ni traga? Ali - više niko nema snage da bilo šta preduzme. Sve su deprimirane. Sve smo izgubile bilo kakvu nadu.

"Punat" je krenuo. Plovidba je potrajala prilično dugo, jer je more bilo nemirno, poigravalo se brodićem. Sreća je što nismo dobile ništa za jelo, jer bi inače bilo povraćanja. Ovamo smo samo osećale mučninu, čak i one koje nikada ranije nisu patile od morske bolesti.

Konačno se brodić zaustavio. Ponovo se začula naredba, ovoga puta za izlazak. "Punat" je pristao uz neku pustu obalu. Tamo nije bilo pristaništa, mola, jednostavno nije bilo bukvalno ničega. Iskakale smo u more. Milicioneri i milicionerke su stigli istim brodićem, ali je za njih bilo sredjeno da na kopno izadju preko nekakvih dasaka. Bila je tamo i drugarica. Da, drugarica Marija Zelić.

Kasnije smo saznale da smo stigle na otok Sveti Grgur.

SVETI GRGUR

Ko si ti, sveti Grgure? Ako ti je ime ostalo u novom poretku, u socijalizmu, znači da si legitiman, nekompromitovan, dostojan svetac. Znaš li ti, sveti Grgure, da se na tebi vrši redukacija, preškolovavanje?

Ostrvo Sveti Grgur se nalazi izmedju Krka i Raba. Kad smo stigle "Punatom", tamo su se nalazile samo dve-tri polusrušene barake. Po zidovima su se zapažali ostaci parola - na italijanskom: "Con Tito..." Nastavak je bio izbrisan vremenom. Ničega više nije bilo. Prvo je trebalo osposobiti one barake za upravu i istovremeno graditi cisternu, pa onda baraku za kuhinju, nužnik sa odlivnim kanalom, a na samom kraju i barake za nas. Obećano nam je da će nam tanker, kad završimo izgradnju cisterne, donositi vodu za piće i kuvanje. Samo žedni znaju da cene vodu. Možda je i smešno što smo opkoljene tolikom vodom, čitavim morem vode, a žedne smo do ludila. Zato nije ni čudo što

smo se bacile na posao. Udarnički smo radile. Na nekoliko radilišta istovremeno. I završile sve u rekordno doba. Na našu sreću, nije bilo nikakvih bolesti, nije bilo obolelih, nije bilo ni izgubljenih radnih dana zbog menstruacije. Istini za volju, već smo i zaboravile šta ta reč uopšte znači. Ona se vraćala tek kada se prelazilo u brigadu, odnosno u stepen "revidiranja stava", kada se minimalno radilo a maksimalno hranilo iz posebnih kazana, kada se kažnjenica već dokazala - pred odlazak na slobodu.

Posao je bio težak: trebalo je odvaljivati stene, obraditi kamen, preneti ga do gradilišta, do graditeljki. Alatke su nam sada bile gvozdene poluge zvane ćuskije, pijuci zvani krampovi, čekići, oni ogromni... I tragači. To su daske, oko pola metra otprilike dugačke, prikovane za dva držača-ručke, širine koliko da telo može da udje izmedju njih.

Jeste li ikada čuli da kamen ima svoje "žile"? O, da! Ako neko ne zna tajne kamena - može da se iskilavi, da izranjavi ruke i da ih iščaši iz ramena, a da na kraju ništa ne uradi. Ko nauči da kamen ima svoju dušu, svoje žile - zna da ga udari tačno u žicu i da bukvalno ga raspori. Bilo je neverovatno kako smo onaj krš sopstvenim rukama pretvarale u sasvim lepo logorište. Čak smo i neke boriće tamo zasadile.

Ne znam tačno koliko smo vremena proveli na ovome mestu. Znam samo da je onoga dana, kada je posao bio završen, umesto tankera uz molo pris-

tao "Punat" i mi smo dobile naredjenje da se ukrcamo. Plovidba nije dugo potrajala. Isrkcane smo sa druge strane istog ostrva.

Sveti Grgur 2

Sve što smo radile na Grguru prvom trebalo je obaviti i ovde. Ko li je samo koristio ono naše prvo "morsko radilište"? Verovatno su tamo odlazili "iz uprave", jer je tada počela da na ostrvo pristaje neka lepa jahta i da nekuda odvodi našu upravu. Bilo je lepo videti je, tu jahtu, podsećala je na slobodu.

Teren je ovde bio mnogo teži nego na Grguru prvom. Onog elana, koji nas je terao da udarnički radimo više jednostavno nije bilo, nestao je. Baš tu, na drugoj grbači ovog sveca, saznali smo da se sa kamenom još nekako i može izaći na kraj, ali da se ovde formiraju i ljudi kamenog srca.

Na tvojoj grbači, sveti Grgure, počelo je ono klasično pitanje: "Biti ili ne biti?" Ako biješ - bićeš. Ako ne biješ - bićeš bijen.

Kome je pala na pamet "genijalna ideja" o špaliru? Pokušavam da pronadjem po rečnicima pravo značenje te reči. Kod Vuka je nema, nema je

ni u mnogim drugim rečnicima. Našla sam je kod Mortona Bensona:

"Špalir = row, rank; proći kroz špalir vojnika = to pass between ranks of solidiers; ljudi su stajali u špaliru = the people were lined up (along the street); napravili su špalir za lekara = they cleared a path for the doctor."

E, moj Bensone, nema kod tebe našeg "špalira". Nema kod tebe ni reči "tragač" - ne od glagola "tragati", Izrazi kao "bojkot", "banda" i "brigada", "revidirala stav", "rasteretila se", "raščistila", dobile su prvi put na svetom Grguru drugo značenje. Sve se svodilo na pojam "iskreno prihvatanje nužnih mera prevaspitanja".

Kako se sve to postiže? Kako se iz bande prelazi u brigadu? Ako si najzad "sagledala veličinu izdaje" - pred tobom je samo jedan put: da potpišeš, da se obavežeš. Ako potpišeš - niko te više za grehove neće ni pitati. Samo potpiši i počni odmah da se dokazuješ. Hajde, Bensone, kako bi ti objasnio reč "dokazivati se" - i to kao povratni glagol? Ne kao dokazivati nekome nešto. Dokazivati sebe ili se.

To je ono što sam mogla da učinim još i u istražnom zatvoru. Tada sam mislila da ću to izbeći ako pošteno odležim svoj rok od godinu dana. Godinu dana je prošlo, a slobode još uvek nema. Možda ovde ne uračunavaju vreme provedeno u istražnom zatvoru? Ništa, izdržaću nekako i još ta četiri meseca. Pa makar i kao banda. Ali, potpisati, postati uhoda? Ako je neko dobar prema meni,

znači da me žali, znači da je banda još gora od mene. A možda me provocira, pa ako ja ne prijavim nju, onda će ona mene. Niko nikome ne veruje, sve bi da izadju, nije važno kako, po koju cenu. Tačno se zna na koju se treba okomiti. Svi konci vode u upravu, odande dolaze direktive, milicioneri i milicionerke su postali suvišni. Njihovu su ulogu preuzele same kažnjenice, one "prevaspitane", one koje još samo treba da počnu da se dokazuju. I one su se dokazivale! O, još kako samo! Počele su to na Svetom Grguru, puštane su na slobodu, i tamo su to nastavljale da rade. Upravo zahvaljujući njima je "Punat" uvek dovodio barem dva puta više novih od broja puštenih. Često su nove veoma brzo shvatale situaciju, odlazile "na raport" kod drugarice Marije, dokazale se, ulazile u brigadu i počinjale da gone bandu. Naročito nas, Ramrićanke, stari inventar, "otpisane" jer neće da potpišu.

Prošla su još četiri meseca. nema slobode. Nema ni nekog barem formalnog akta o produžavanju "administrativno prinudne mere društveno-korisnog rada sa lišavanjem slobode". Šta li je ono zabeleženo u udžbenicima, šta li sam učila o poštovanju prava političkih zatvorenika, o medjunarodnim konvencijama i drugim tricama i kučinama? Šta li bi rekli oni, koji su sve to pisali, da nešto vide ove naše univerzitete?

Klevete protiv naroda i države, verbalni delikt

Jesi li revidirala stav, raščistila?

Jesi li iskreno prihvatila mere prevaspitavanja?

Jesi li sagledala veličinu izdaje? Rastereti se, pa ćemo te rasteretiti! A sve znaju šta znači to "rasteretiti se": kamen se skida odmah čim potpišeš, čim savest otpišeš! Nauči kolika je cena slobode: nauči da slušaš, da čuješ, da si u pogodnom trenutku na pravom mestu i da to odmah preneseš... Inače - patićeš, slomiće te, preoraće ti mozak...

Ponos? Šta li to beše? Preživeti znači živeti uz osećanje niže vrednosti. Ponos ili život, biti il' ne biti pitanje je sad. To beat or not to beat...

Došao je mig iz uprave: one tri, koje su radile u KOS-u ne priznaju ništa, odbijaju da saradjuju, treba iz njih kamen da progovori. A one kao kamen ćute, stojički podnose bojkot, dupli posao, polovinu sledovanja hrane i vode, udarce. Oličenje bande.

Jedna nije izdržala. Olja Aleksić. Našle smo je u klečećem položaju, obešenu o neku motku kraj klozetskih jama. Kratko vreme posle toga one dve su bile puštene. Dokazalo se da ih je oklevetao njihov kolega, koji je stvarno radio za "stranu obaveštajnu službu". Za njega ne treba brinuti: ako dospe na društveno-korisni rad, on će već znati kako da se ponaša!

*

Zatvor u zatvoru je gori nego proliv u zatvoru. Čučiš u nužniku i ljubomorno gledaš na one oko sebe kako se istresaju.

Klozet-papir? Nepoznati artikal. Uopšte, šta to beše papir? U tamnicama "trule" Jugoslavije je bilo papira i za prevode, pa čak i za "Kapital", za

pisanje pesama, za slikanje, ako baš nisi hteo da slikaš na platnu. "Ne samo u Lepoglavi, nego i u kazamatu u Sremskoj Mitrovici Moša je slikao kad god je bio u mogućnosti" - piše Slobodan Nešović. Imao je i svoj "štafelaj" i boje... U naročito teškim uslovima upotrebljavali su robijaši toalet-papir da bi na njemu pisali, pa su to krijumčarili kad su im dolazile "vizite". Na robijama u "truloj" je mnogima bilo dopušteno da se bave i svojim zanimanjima. U onoj odbvratnoj truloj, gde se sudilo u ime Boga i Kralja!

Na društveno-korisnom radu, bez suda, ali zato u ime naroda, nema čak ni novinskog papira. Isereš se i navučeš gaće. Ono što se ne osuši oko čmara - ostaće na gaćama. Do "kupanja" u moru, ako ti dotle skinu bojkot. Kad se spolja udje u baraku oseća se grozan zadah, smrad. Tolike neoprane, oznojene žene. Privikle smo se već i na to, kao kad se svi najedu belog luka, pa ga niko i ne oseća. A mi ovde sve smrdimo. Koža osušena, popucala, ostarila, starmala. Nema sapuna. Da ga je čak i bilo, morska voda ga ne bi primala. Ostaje glina, ako se nadje u pukotinama izmedju kamena. Samo jedna ima divan ten: pere se sopstvenom mokraćom!

Hoće li i nama jednoga dana doći fotografi da nas "uslikaju", da ostane neka slika od nas, ako nas više ne bude? U foto-arhivi "Politike" videh tolike slike iz Bileća, Sremske Mitrovice... Naročito se sećam nekih: Josip Broz i Moša Pijade u Lepoglavi, baš lepo uslikani, pa fotografija na sastanku prosvetnog odbora komunista, pa slika grupe

komunista kako na robiji uče vojničku veštinu. To - osim bezbroj grupnih slika.

*

Ponekad su sredstva dokazivanja prelazila svaku meru. Sveti Grgur je uzeo u svoje okrilje i Oliveru. Studirala je tehniku u Moskvi, a to znači da je bila opasna. Dobila je dve administrativne godine. Znači - maksimum. Ali, uprava je htela još nešto od nje, da li priznanje ili potpis? Mig je bio dat, sila je malo prevršila meru. Ludački je urlala pod udarcima. A onda je zavladala tišina.

Kada sam posle dve i po godine pomilovana, došla mi je neka stara, u crno obučena i zabradjena žena, predstavila mi se kao Oliverina majka i rekla da je čula da sam i ja bila "tamo". Ko li joj je to rekao? Starica ili u staricu pretvorena majka me je upitala da li je Olivera mnogo patila. Šta da joj kažem? Ko li je poslao samo kod mene? Šta ona zna? Da nije i ona nešto potpisala?

Paranoja je počela da radi: kako da se izvučem?

- Verujte, ne mogu da se setim...

- Kako to, dete, da sve izdržaste tu epidemiju dizenterije, a samo moja Olivera da umre?

- Božja volja - rekoh, gledajući je skrušeno.

Nisam "slučaj" prijavila UDB-i. Ne znam da li je ona to učinila. Ne znam ni da li je to stvarno bila Oliverina majka.

*

I druga strana Svetog Grgura bila je gotova. Tamo smo ostale duže nego na prvoj. Već smo se privikle i na to čudo. Nama, sa Ramskog rita, to je

bilo već četvrto, ali ne i poslednje "čistilište". Kada smo već mislile da od ovoga gore ništa ne može biti, osetile smo da je Ajnštajn bio u pravu: sve je na ovom svetu relativno. Stigao je "Punat" i poveo nas sa Svetog Grgura. Posle kratke, dosta nemirne plovidbe, izgleda da smo se nasukali na nekakve hridine. Dobile smo naredjenje za izlazak. Iz mora je štrčala stenovita grdosija.

Stigle smo na Goli otok.

GOLI OTOK

Nije to bilo "slučajno nasukavanje na hridine" - kako smo mi dole, u trupu "Punata" mislile. Stigle smo na golu hridinu, koju je neko pronašao i namenio je ljudskiom bićima sličnim njemu, bolje rečeno njegovoj ženi, kćeri, sestri - a za prevaspitavanje.

Samo gola hridina i more, more skoro do u nedogled. Negde na dnu horizonta neka visoka planina. Kad je lepo vreme, noću se može videti i poneko svetlo. Kažu da su to ogranci Velebita. Možda nekih desetak kilometara od nas, ne više.

Hoće li ikada biti išta ispričano o onom neznanom, o otoku i moru i samoći u moru žena, o prazno provedenim godinama, kada je kamen krvlju i znojem natopljen odzvanjao kao pesma, kao pisma nenenapisana, neodaslana i neprimljena, kada su devojke, skoro deca u starice bile pretvorene, kada ih je gutala gola noć Golog otoka?

Ko bi pa i rekao: samo pet godina, ne više, došao

je Goli otok da strave Berlina sve zbriše! Da capo al fine.

Učila sam nekada floru i faunu, ali na Golom nije bilo nikakve flore, jer još nije bio izmišljen kameni cvet, a fauna jedina smo bili mi, beskičmenjaci. Goli otok - kako prikladno ime! Pomislila sam da mu je to samo nadimak i da moram, ako živa odavde izadjem, da potražim ima li ga stvarno na geografskoj karti. Bilo ga je. Ali niko nije ni slutio da smo ga mi odenule svojim telima, zalile svojim znojem.

I ovoga smo puta, ipak, imale sreću: bile smo prve. Još nije bilo nikoga tamo da nas dočeka. Špalir na Grguru je bio, kako već rekoh, relativno sasvim podnošljiv. Golootočki špalir je tek bio pravi špalir!

Kakvi načini prevaspitavanja! Pravo novatorstvo! Odakle sve te ideje, gde li su sve to učili, gde podlogu za sve to dobili? Novatori: ako kroz špalir prodješ i na vrh Golog otoka živa dodješ, znaj - to je samo kraj početka. Ostali dani i godine biće početak kraja tvoga ili - tamnovanja. Šta pre stigne. Bićeš bezimena banda, odbačena, otpisana, ili... Sve zavisi samo od tebe. Potpiši, pa već sutra ulaziš u brigadu. Dokažeš li se u brigadi - ideš kući. Sve zavisi samo od tebe same. Mi ti pružamo mogućnost, mi smo velikodušni. Partija oprašta izdajicama.

*

Magla zimska, morska, odnela obalu, izbrisala Velebit, pokidala svaku nit. Zaduvala bura, vetar se

zaleteo, počeo da briše brže od zvuka, iglice njegove traže pukotine da se u baraku probiju. Čak ni banda na posao ne odlazi.

Sve novi naleti vetra... Odjednom ulazi milicionerka. Znala sam. Evo, traži nas tri, robijašice sa stažom, Crnu, koja prežive Jasenovac, Lalu iz Ravensbrika, mene koja izbegoh Sajmište, ne mogaše mi ništa ni Niš ni Berlin...

- Bura oduvala ter-papir sa krova upravne zgrade. Na posao!

Izlazimo u golootočku buru. Borimo se protiv naleta vetra, postavljamo merdevine. Lala i ja se penjemo, Crna ostaje dole da nam dodaje alat nekakvom motkom. Vetar fijuče, udara, sledjuje. Spopada me ponovo ona ista, Rejnoova bolest. Požuteli mi prsti, oduzeli se, ništa ne osećam. Kako ću da radim? Lala mi pomaže da predjem sa strane krova koja se uzdiže na drugu polovinu, ja puzim nadole, ona me drži za noge da ne skliznem. Na svu moju sreću, odjednom počinjem da osećam bolove u rukama, nagrnula krv, prsti mi pocrneli i bole li, bole. Ječim ja, ali bura ne sluša. Kotrljam ter-papir i zakivam ga. Samo da što pre završimo!

Posao smo obavile. Čak smo po pet cigareta dobile, ali nam bojkot nije skinut.

Ipak je lakše i to, lakši je i kamen, nego bure bez dna puniti! Ona grešnica Brana Marković, žena Sime Markovića, za koju vele da je bila profesor u SSSR-u, sad ima zadatak da zahvata kofom morsku vodu i nosi je do bureta bez dna, koje treba da napuni! Ono što se kaže: iz šupljega u prazno! Radi

žena svoj posao, zahvata, nosi, sipa, pa opet sve nanovo. Ne govori ni sa kim, na licu joj se ne može pročitati šta misli, šta oseća. Kažu da je "sa uma sišavša". Ako je stvarno sumanuta, ovaj će je posao dokrajčiti! Meni se ipak čini da me je nekoliko puta, onako u prolazu, pogleda ljudski, sažaljivo, ne onako kako bi trebalo bandu gledati.

*

Jednoga dana se pronela direktiva iz uprave: dolazi nova grupa, ali striktno: nema špalira! Izuzetno, samo u ovom slučaju!

Stigla je bosanska grupa. Bosanske revidirke. Već pre dolaska - revidirale stav. Zašto li su onda uopšte ovde? Uopšte ne izgledaju kao one koje dolaze posle istražnog zatvora. Odmah se ponašaju kao "hozjajke". Nova pojava na golootočkom nebu. I to sve uz aminovanje uprave.

Odmah po dolasku su se okupile usred logora; jedna od njih se popela na stolicu i uzvikuje:

- Pružila nam ruku:

- Partija! - odzvanja od povika bosanskih revidirki.

- Izvukla nas iz blata:

- Partija! - oduševljavaju se Bosanke.

- Hvala: - Titu! Partiji! Udbi! - skandiraju, kao usred Sarajeva.

Marija, drugarica Marija ih posmatra zadovoljno. Milicioneri i milicionerke se smeškaju, došlo im milo. Neka mi bude dopušteno da ja - tada banda - posvedočim i u ime onih koje nisu bile pod bojkotom, pa čak i u ime prevaspitanih, da smo bile

preneražene. Marija im je prišla, kao starim poznanicima. Marija, koja je toliko volela da mrzi. Dotle je još nismo videle nasmešenu. Eto, ona čak i to ume!

Bosanske revidirke, osim patriotskih mitinga, nisu bile zadužene za rad. Ipak, nisu krale Bogu dane: sedele su i plele čipke, ali ne "heknadlom", već običnom iglom, nešto stvarno nesvakidašnje. Odakle im konac - to nismo znale, ali sve njihove divne rukotvorine dobila je na poklon njihov idol, Marija. Njoj su se divile, obožavale je, padale pred njom ničice...

Ona je znala da ceni njihovu odanost.

Tih dana je počelo i pozorište. Pozorište na Golom otoku. Opereta. O našoj izdaji, o pokajanju, o vraćanju na pravi put. Ne znam ko je bio autor libreta, ali sam kasnije čula da je napisan na muškom delu otoka. Melodije su bile iz poznatih opera, opereta i šlagera. Sećam se arije, koju je pevala jedna od brigadirki, ariju Spletkarića:

"Nekad sam kod 'Moskve' i kod 'Mažestika"
za kartama, kockom, provodio noć.
Otera me otud tih trockista klika,
Spletkarić tu mora opet jednom doć..."

*

Dobile smo bodljikavu žicu. Trebalo je da same sebe ogradimo, ne znam zašto. Bolja bodljikava žica od mora nije postojala. Ali, neko je bio tako odlučio. Nosile smo tu žicu u ogromno klupko umotanu, kroz sredinu prodevena motka za držanje sa obe strane, odista teška stvar. Zatezale smo je i

pazile da se ne omakne, da nas ne rani. Odjednom je jedna kriknula. Bodljikava žica joj je presekla arteriju u prevoju lakta. Takvu stvar nisam još ranije bila videla: krv je šiknula kao vodoskok. Moja sapatnica i ja smo ostavile svoje klupko bodljikave žice, ja sam pritrčala onoj nesrećnici i zaklopila joj ruku, koju je ona onako otvorenu držala i u čudu gledala šta joj se dešava. Držeći je za lakat, jurile smo prema baraci uprave. Marija je bila ispred barake. Jedva dišući, počela sam da joj objašnjavam šta se dogodilo i da joj je već sva krv iscurila. Marija je prišla, otvorila lakat, krv je ponovo šiknula. Meni se zavrtelo u glavi.

- Marš natrag na posao! - zapovedila mi je.

- Ali ona će umreti... - mucala sam.

- Nek crkne, banda!

Nisam poznavala tu ženu. Ne znam šta su učinili sa njom. Možda su je odveli "na kopno", u neku bolnicu. Možda.

*

Hodala sam po mnogim stazama i stazicama, putevima i bespućima; nikada ništa nije bilo do te mere neprijateljski nastrojeno prema meni, tvrdo, bodljikavo kao ovaj tucanik. Taj tucanik, koji sam svojim rukama tucala, pošto nisam mogla da nosim tragače, kada su mi konačno poverovali i poštedeli me kako od nošenja kamena odredjenog da ga nose dve žene na tragaču, tako i od tegljenja kamena na sopstvenoj slomljenoj grbači.

Granica moga sveta, ta staza posuta tucanikom.

Slomljena grbačo moja. Hej, steno, ležiš ovde

vekovima, i ja sad dolazim da te iz tog vekovnog mira izbacim. Naslonjena na tebe, pokušavala sam da pomerim tvog malo nižeg kolegu ogromnom ćuskijom. Taj niži se nije ni mrdnuo, a ti si se bacila na mene, dograbila me u klješta, svetila mi se, kaznila me. To je bio tvoj odgovor mom "stvaralačkom procesu". To ili slično sam mislila dok sam tonula u gluvu tamu, u nekakvu tamnu pećinu.

- Pokaj se! - vikao je neko sumanuto.

- Pokaj se i tvoje je carstvo nebesko! Blaženi niščije duhom!

Neprozirni veo crnih oblaka. Majka me zove, doziva, sa valova morskih, iz stena, sa nebesa. Nije to robija. Samo administrativna kazna. Kao kada predješ ulicu na nepropisnom mestu, pa platiš banku kazne.

Oslobodili su me stena. Ništa me ne boli. Izgleda da nisam povredjena. Na posao onda! Hoću da prihvatim tragač, ali mi leva ruka pada, otkazala je poslušnost.

- Bando, hoćeš da se izvlačiš!

- Ne, ne izvlačim se. Jednostavno mi ne polazi za rukom. Ruka mi ne polazi za rukom.

Pokušavaju na sve moguće načine. Ne ide. Vezuju mi ruku nekim uzicama za vrat, a onda zadevaju ručke tragača na visinu lakta. Ne ide. Onda skidaju sa tragača otesanu kamenčinu i tovare mi je na ledja, za koja još ne znam da su slomljena. Mogu da je pridržavam samo desnom rukom, leva visi kao krpa. Jurim po tucaniku, osećam svaki šiljak svakog kamička kroz već potpuno istanjeni

djon mojih kondura. Treba da odnesem svoj teret do vrha brda. Posrćem i čujem poznati glas:

- Vidi što ova banda lep kamen nosi! Baci to ovde! - naredjuje mi glas. Dana, prvoborac, jedino stvorenje koje je puškomitrlajeze prenelo preko Sutjeske, možda i Neretve, znam da su se o njenoj hrabrosti čuda pričala dok nije ovamo dospela. Grdna neka odlikovanja zaslušila. Visoka, nekad snažna, sad u skelet pretvorena, ali čovek ipak ostala. Iz Crne je gore, i dok nisam bila banda, sprijateljle smo se, koliko to ovde čovek uopšte i može da se sprijatelji. Zvala me je "zemljače", dodajući pri tome da je u njenoj domovini "zemljak" - krompir, u svakom slučaju nešto duboko u zemlju zakopano, kao mi ovde. Onda je bila pod bojkotom a ja sam joj od svog sledovanja davala, rane joj vidala. A sad me ona bandom naziva.

Zbacila sam kamen, a ona mi prišla pa mi šapće:

- Zemljače, ne srdi se, tako se mora... Donosi ti samo najveće i najljepše kamenčine, pa ću te tereta oslobadjati, da ga ne moraš nositi do na sam vrh brda...

Trudila sam se da tako i činim. "Zemljak" je spasavala mene, bandu, još veće bede. ne samo fizičke. Vratila mi se nada, osećala sam da nije sva ljudskost propala, nestala.

Čini mi se da je ona izdejstvovala da me privremeno prebace na lakši rad, na tucanje šljunka.

Hvala ti, hvala, zemljače!

*

I ponovo praznični dan, kad nam je bilo

dopušteno da držimo olovku u ruci, barem za kratko vreme, da napišemo onih dvadeset reči najbližima i najmilijima. Ovoga puta mislim da ih više nikada neću videti. Neke crne misli su počele da me spopadaju. Odlučila sam da pokušam da im nagovestim svoj skori kraj. Napisala sam naoko bezazlene retke:

"Dragi moji, zdrava sam, nije mi loše, ali čeznem za maminim zagrljajem. S njom će mi biti mnogo lepše".

Majko, koja ispusti dušu u pokretnoj dušegupki izmedju Sajmišta i Jajinaca, oprosti! Nisam znala kako bih drugačije opisala stanje u kome sam se nalazila.

Ali, i to je prošlo. Navikla sam se na to da živim i sa jednom rukom. Koliko ljudi živi samo sa jednom rukom! Sreća te mi je desnica ostala.

Život se nastavljao. Bilo je i umetnosti. Jedne od tih "narodnih pesama" se dobro sećam:

"Stojim jadna na malom mostiću,
prodje dragi na "Punat"-brodiću.
Rukom maje, pozdrave mi šalje,
a ja ostah da još nosim tralje".

*

Neverovatno, odista: bile smo odvojene od uprave, od drugarice Marije, od milicionera i milicionerki, ali nije bilo poteza koji je načinjen, a da nije bio diktiran iz uprave, u punoj usaglašenosti sa upravom, po sistemu teledirigovanja. Njihova se ruka više nije prljala. Nismo ih skoro ni vidjale.

Sve je bilo u stilu "Do it yourself!" Same smo jedna drugoj oči vadile - što čak ni vrane ne čine.

Jednoga dana se pokvario radio u upravi. Doveli su nekog radio-tehničara sa kopna, ali taj nije uspeo da ga popravi. Onda su pozvali mene, bandu. Stvarno sam bila iskreno začudjena. Jedino sam Kosi pričala da znam pomalo da se petljam oko radio-aparata.

Izgleda da sam imala sreću:kvar nije bio ozbiljan. Trebalo je samo spojiti nanovo dve žice, ali sam se trudila da što više produžim lepe trenutke, kada me niko nije gonio. Po završetku "misije" dobila sam 30 "drava"! Glavna premija na lutriji Golog otoka. Nisam bila skinuta sa liste bande, ali sam mogla da pušim do mile volje, sasvim legčalno. Čak sam dodala nekim svojim sapatnicama po dve cigarete.

Pozvali su me ubrzo u upravu. Pred Marijom sam, na stolu, ugledala dve cigarete: neka me je vrana otkucala. Da sam barem znala koja! Drugarica je zahtevala od mene da joj kažem kojoj sam to bandi dala cigarete. Ali, ja sam već imala za sobom iskušenički staž: izjavila sam da mi je stvarno nestalo nekoliko cigareta (to u slučaju da se još neka javi), i da mi je najverovatnije neka od bande to ukrala. Prošlo je. Ali sam zato naučila dobru lekciju.

*

Kokošije, sumračno slepilo, naučno zvano "hemarolopia" predstavlja smanjen ili potpuni gubitak vida u sumraku. Najčešće predstavlja posledicu nedostatka vitamina "A" u organizmu.

Čovek koji naglo oslepi, veći je mučenik od slepog od rodjenja ili čoveka oslepelog u detinjstvu. Naglo oslepeli nema sve one, skoro radarske osobine, izoštrena čula, razvijena na račun onoga koje nema. On nije slep, on je slepac. A ako ga to slepilo zadesi na robiji, odjednom, bez ikakve prethodne opomene, bez mogućnosti da se obrati nekome za objašnjenje, za pomoć, za savet, onda je potpuno izgubljen za sebe, objekat je za iživljavanje za one koji treba na njemu da se "dokažu". A ako je medju prvima, dok ta pojava još nije postala "opšte dobro", onda ga optužuju još i da glumi, da se izvlači, pa navlači na sebe još veće represalije.

Dogodilo mi se to jednog popodneva, kada je prispeo "Punat" i doneo vreće sa cementom. Svaka vreća po 50 kilograma, više nego moja težina. Treba ih uzimati iz utrobe broda, iznositi ih na ledjima uz lestvice i preneti na radilište. Mnogo godina kasnije, kada sam zdrava, snažna i slobodna prolazila pored raznih gradilišta, pokušavala sam da pomerim takve iste vreće sa mesta, ali mi to nije polazilo za rukom.

Celo popodne sam nosila vreće cementa na grbači. Stiglo je veče, i najednom mi se mračni veo spustio na oči. Bilo je to tako nenadno: ništa, ali baš ništa nisam videla. Stala sam kao ukopana, nisam znala da se to samo meni dogodilo. Mrkla noć je zavladala. Iz te mrkle noći neka noga me je udarila u strašnjicu, jedva sam zadržala vreću na ledjima.

- Mrak je, ne vidim kud idem...

- Mrak ti pao na oči, jel'? Hoćeš da zabušavaš, da se odmaraš, jel'?

- Ne, odista ništa ne vidim...

Nisam videla ni milicionerku, nisam videla ni onu iz brigade, koju je milicionerka pozvala "da vodi slepicu". Ako je pre toga sva težina rada bila u težini vreće, sad je to bilo još mnogo teže, jer moje "trudne noge" u tankodjonim kondurama nisu znale kuda gaze. Kao pretovarenu mazgu me je moja brigadirka vukla za lakat, koji je pridržavao vreću, i pokazivala mi na taj način pravac kretanja. Nije bilo vremena da mi noge proveravaju na šta će zgaziti. Postala sam slepa tovarna marva. Mislim da nikada pre toga nisam još bila na ivici očajanja do te mere, da sam pomišljala kako da ubrzam kraj... Ako je onima, koji vide, teško da dodju do sredstva da sebi okončaju život, slepima je to još teže. Ima ljudi živih, ima mrtvih; ako ima i sredine - tu je mene trebalo potražiti, medju plimama i osekama, na razbijenom brodu budućnosti, gde - u ime zakona i naroda - bezakonje narodom vlada...

Nisam oka sklopila do praskozorja. A onda je došao novi dan. I gle čuda: progledala sam! Sreća, beskrajna, trajala je do večeri. Vreće cementa su mi izgledale lake, mnogo lakše nego ranije. A onda je opet pao mrak, ponovo sam bila slepa.

Dva-tri dana sam bila izložena svim stravama koje su tamo bile izmišljene: niko mi nije verovao da ja, eto, danju vidim, ništa mi ne fali, a uveče se izvlačim na neku slepoću. Dva-tri dana kasnije počela je masovna pojava kokošijeg slepila. Mojim

mukama je došao kraj: shvatili su da je to pojava - bolest. Nisam znala da li da se radujem ili žalim što sam na taj način dokazala da nisam "glumica".

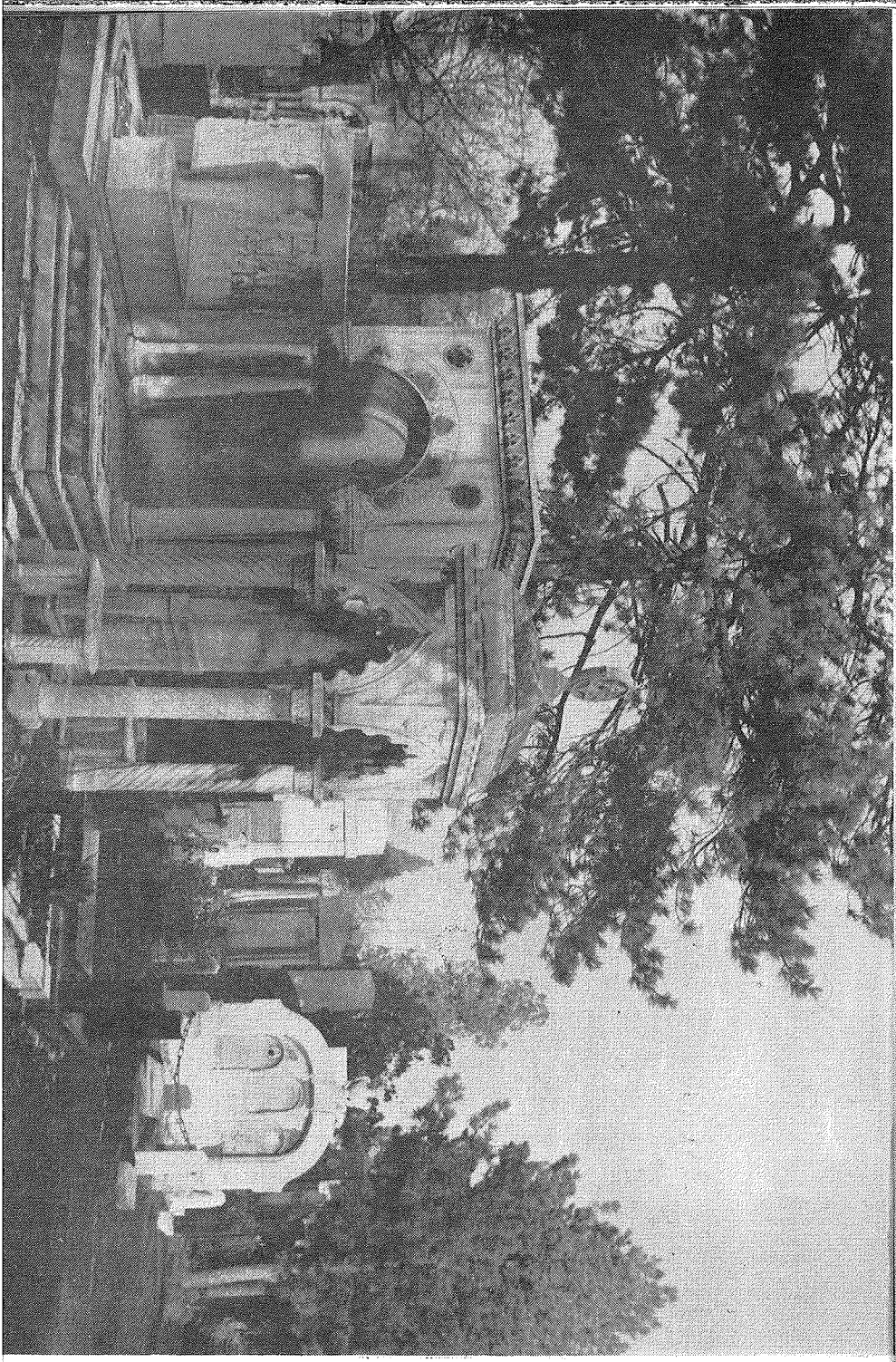

ensko groblje u Beogradu

OSLOBODJENJE

Palače na dva sprata... Po podu, ispod palača, znojom natopljene, smrdljive, gumene kondure prljave, i ja, ponekad ti ili ona, tamo nam je mesto, bandi bojkotovanoj.

O, posteljo bela, meka, čista, moja, zar si ikada postojala?

Čemu čovek teži, o čemu sanja, šta misli, šta mu na srcu leži? Porodica, hleb nasušni, karijera, a možda i slava, besmrtnost?

Za sada samo bojkot, špalir.

Masovni pokret "Da! Da -izam!"

Veliko svetlo ideala počelo je da tamni - iz ove tame nema izlaza, nema čak ni izgleda na izlaz, nema čak ni nade!

Budućnosti, zamišljam te, izmišljam ti lik, zabludo lepa moja: budućnosti, daj mi desetak godina sebe, zaboravne, izbriši mi iz sećanja moga i tvoga sve godine ove, ogavne, užasne; o, budućnosti, van svih pravila - ti si mi cilj, da te

doživim, o paradoksa, da ne bih zaboravila.

Možda će mi ipak, ako dočekam starost, dani mladosti, pa čak i ovi, biti lepi, sve lepši što budu udaljeniji. Možda ću ove čak i zaboraviti.

Stare rane više ne bole. One su predstavljale samo uvertiru. Gde će biti finale?

Mladost mi prodje u rastancima. Dodje vreme da se rastanem i od života, ne doživevši starost.

Dani su mi kao noći; svetlost je tama. Radjanje je početak smrti, nestajanja; vidim samo pomračenje sunca. Sa suncem i danom ugasiće se i život; žudim za daljinama u tome paklu ubistvene stvarnosti. Žudim za zvezdanim trenucima života. Zov protiv mračnog i nazadnog.

Vojo mi je odredio moralnu vrednost i sudbinu. Vojo me je doveo do deziluzije, do potpunog poraza, oslobodio me svih mojih ideala. Da li je to lični poraz ili stvarno smak sveta? Otplaćujem danak, jer neću da budem kao on. Ali - zar zbog toga da zaslužim takvu kaznu?

Ono što je sad najvažnije je - ostati čovek, sačuvati unutrašnju ravnotežu, ne poludeti.

*

Nešto se ipak dogadja: Marija, drugarica Marija je otišla, zamenjena, možda smenjena, možda otišla na nov položaj, posle uspešno obavljenog zadatka. Došla je neka druga drugarica, ostala dosta kratko, jedva sam je i videla, a onda je za komandanta postavljena drugarica Hilda, iz Slovenije. Ne znam da li mi se samo čini, ali nešto je ipak počelo da se kreće. Eto, i Kosa je ušla u brigadu. I još neke

Ramrićanke. Više nema te stigme. Možda je neko "tamo daleko" dao nove smernice, možda je na pomolu neka nova politika?

Ipak, sad me više ni Kosa ne poznaje. Doduše, ne naziiva me bandom, ne goni me, ali me se kloni. Neka joj bude! Kako kažu: prosto joj bilo! Prosto joj bilo za sve što sam za nju teglila, radila i njene deonice, štitila je, kao da mi je najrodjenija.

Napolju pljušti, duva, ne idemo na posao. Brigada u posebnoj baraci, ja bojkotovana - ispod palača. Ipak, blagoslovena neka je ova nepogoda, da se barem malo odmorim.

Neko se podvlači pod palače: Kosa! zamalo da mi se otme usklik iznenadjenja, radosti. Eto Kose, setila me se! Ali, ona baulja i stavlja prst na usne: "Pssst!" Šta li sad hoće od mene?

- Imam jednu ve-e-e-liku molbu - šapuće mi ona.

- Znaš, mene uskoro puštaju. Još jedino što treba da uradim to je da napišem članak za zidne novine. članak o drugu Titu.

- Čestitam Koso, i radujem se s tobom...

- Ma ostavi to! Ono što meni od tebe treba je taj članak. Ti si vična peru.

- Koso, znaš li šta govoriš? Dve pune godine nisam držala olovku u ruci...

- Sve sam ti ja donela. Ti mi sad napiši, a ja ću posle da prepišem...

- Nisi normalna, Koso! ja, banda, da pišem slavopojke Titu?

- Zar nećeš da mi učiniš tu sitnicu? Zar je to drugarstvo?

- Pa, u poslednje vreme baš i nije bilo nekog drugarstva...

Nije vredelo, uzela sam da pišem. Situacija je bila više nego apsurdna; brigadirka Kosa u novoj uniformi, malo podgojena, leži sa mnom ispod palača i prati svaki moj pokret. Treba brzo da napišem, što lepše, i da nas pri tome niko ne vidi, da nikome ne pričam. U životu se nisam nalazila u blesavijoj situaciji...

Kosin članak o Titu je pohvaljen. Našla se uskoro medju onima koji su, odlukom druga Rankovića, bili oslobodjeni daljeg izdržavanja kazne i pušteni na slobodu. U samoj je stvari izdržala tačno dve godine, koliko je i dobila "U ime naroda". Brodić "Punat" ju je odveo na slobodu. Meni je tada otpočinjala treća godina "U ime naroda".

Samo što je "Punat" otplovio, pozvana sam u upravu. Kosa je njima pričala kakva sam ja nepopravljiva banda; kazala sam joj, kada sam videla njen članak u zidnim novinama, da ja nikada ne bih pisala slavopojke Titu.

Da sam joj ja napisala članak - to nije rekla. A ni ja.

*

Prošlo je još nekoliko meseci. Ponovo je stigao "Punat" i ponovo je brigada bila svečano postrojena. Brigadirke u nove uniforme odevene, podgojene, ugladjene.

- Odlukom druga Aleksandra Rankovića, oslobadjaju se dalje kazne i puštaju na slobodu sledeće kažnjenice...

Tu sam frazu imala prilike da slušam već više puta. Nije me se ticala. Moja je "kazna" istekla već dva puta. Ono što je tih i takvih dana bilo dobro, to je bilo to, da nismo morale da idemo na posao. Jahta je doplovila i dovezla odnekud, sa kopna ili nekog normalnog ostrva funkcionere koje nisam poznavala, da bi svojim prisustvom uveličali ceremoniju, čin "oslobadjanja dalje kazne" - što će reći: pomilovanja. Iz redova brigade spremno su izlazile pomilovane i sakupljale se u posebnu grupu. Ostale su bile vidno uzbudjene, čekajući da budu prozvane.

Banda je bila odvojena od brigade. U starim, odrpanim odelima, pocepanim i istanjenim kondurama, čekale smo na nizbrdici da ceremonija bude završena.

Nisam bila svesna šta je ona iza mene htela, kada me je prilično jako lupila šakom po ramenu:

- Pročitali su te!

- Šta trtljaš...

- Pročitali su tvoje ime... Ideš kući... - šaputala je ona iza mene.

Nisam mogla da shvatim. Šta ona to hoće uopšte od mene? Pa ja sam u bandi, nisam u brigadi. Osim toga, ni sve iz brigade ne idu kući. Treba da ostanu i dalje se dokazuju, na nama.

A oni tamo su nastavljali da čitaju imena. Ipak, nisam uspela da sakrijem pred samom sobom buru uzbudjenja: možda je to dobar znak, to što se moj sapatnici učinilo da je čula moje ime. Možda će ipak nastupiti i taj dan...

Kad je čitanje bilo završeno, ponovili su samo jedno jedino ime: moje. Sve su glave bile okrenute prema meni. Znak pitanja se ocrtavao na njihovim licima. Ona iza mene je sad već glasno rekla:

- Vidiš, nisi mi poverovala. Ideš kući, shvataš?

Bila sam kao paralisana. Čula sam i sopstvenim ušima, ali ni samoj sebi nisam poverovala. Iz transa su me trgle ruke, nečije, koje su me gurale u pravcu grupe. Zamalo da se stropoštam niz padinu. Sve snage, fizičke i psihičke, bile su mi potrebne da promenim pravac. Našla sam se u grupi srećnica, od kojih sam toliko odudarala - ja, Sindirela u odeći bande. Obuzeo me je smeh, nezadrživ, histeričan. Nisam ni videla ko mi je prišao, svakako jedna od oslobodjenih dalje kazne. Odvela me je u baraku i dala mi novo odelo i cipele. Presvukla sam se. Činilo mi se da skidajući stare prnje menjam i kožu. Prestala sam da se smejem i počele su da mi se roje misli; a šta ako su pogrešili? Iz bande se ne ide na slobodu. Vratiće me, a onda još mogu i da me nabede da sam ih prevarila... Špalir mi ne gine...

- Zar još nisi gotova? "Punat" treba da krene, samo na tebe čekamo. Evo tvoje propusnice. U Beogradu se odmah javi tamo odakle si odvedena, da dobiješ svoje stvari i instrukcije.

Nije, znači, san. Nije bajka. Ali, kako to? To je prvi put da se pravo iz bande ide na slobodu!

Istini za volju, tog časa nisam ni mislila na slobodu. Mislila sam na one, koje su ostajale. Nisu mi omogućili da se oprostim od njih. Sjurila sam se

do broda. "Punat" je krenuo. Mrtva tišina. Ni traga od radosti zbog susreta sa slobodom.

Približavao se daleki Velebit. Goli se gubio. Krenuli smo uz obalu prema severu. U neki grad, verovatno Bakar, uplovili smo pred sumrak. Dok smo se popele na kamion, već je pao mrak. Grad je bio bogato osvetljen, čula se muzika, verovatno iz gradskih kafana. Bila je turistička sezona. Jedva sam čekala da vidim kako izgleda život izvan kamene gromade zvane Goli otok. Ali, odjednom je sve utonulo u noć: nestala je struja.

Samo što je naš kamion izašao iz grada, sve se ponovo osvetlilo. Ista se scena ponavljala po svim mestima kroz koja smo prolazili, sve do Rijeke. Do železničke stanice. A tamo sve vrvi od ljudi, dolaze na more, odlaze sa mora. Letovanje, mladost, muzika.

Setih se da pogledam šta mi piše u propusnici.

Vojna pošta br. 3234
Br. 500, 4.VIII 1951.god.

OBJAVA

Za druga..... koji putuje iz mjesta RIJEKA do mjesta BEOGRAD. Imenovani ne posjeduje nikakve legitimacije.

Mole se sve vojne i civilne vlasti da imenovanom ne prave nikakve smetnje.

Ova objava važi kao putna isprava od 4. avg. do 10. avg. 1951. godine.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Za vojnu poštu 3234

M.P. H.Sedej

Ušla sam u voz. Veselo sve oko mene, ja kao preplašena ptica, klonim se od svih. U sredini kupea zgodan mladić peva i prati sam sebe na gitari, ostali mu se pridružuju. Pogled mu pada na mene, prilazi mi i poziva me u društvo. Kakva mi je to uniforma, pita. Dobrovoljna radna brigada, odgovaram. Gde su se obavljali radovi, kakvi? Tu blizu, razni. Sad sam prilično umorna, hoću malo da odremam.

Prilazi kondukter. Svi pružaju karte, ja mu dajem "Objavu". Kondukter misli da sam vojno lice, vojnički prinosi kažiprst i srednjak slepoočnici i skoro salutira. Onaj mladić sve to posmatra, misli da sam "budža", imam privilegiju, vozim se besplatno... Ostavlja me na miru.

Predveče stižem u Beograd. Zar je mogućno? Da ne sanjam? Tamo, na oko 600 kilometara od Beograda, tamo daleko, daleko kraj mora, zamalo da ostavim svoje kosti. Penjem se poznatim mi ulicama, Nemanjinom do Slavije, pa dalje, do Crvenog krsta, do Kajmakčalanske. Kapija otvorena, ulazim. I stan otvoren. Neko se tuširа u kupatilu. Kucam na vrata. Bratovljev glas: "Ko je?" Ne odgovaram. Jezik mi se zavezao. Gde je otac? Šta li je sa njim? Stojim kao začarana ispred vrata kupatila. Brat oblači kupaće gaćice, izlazi,

pogled mu pada na mene. Polovina je od mene, od one koju je video poslednji put pre skoro dve i po godine. Teško mu je da poveruje, ali se odmah snalazi:

- Pazi, heroj se vratio!

Poljubila bih ga što mi pomaže da dodjem sebi. Pitam za oca, strepeći. Otišao je u filatelistički klub, samo što se nije vratio. Brat je tek maločas stigao sa godišnjeg odmora. Eto, svet je nastavio da živi, ništa se nije promenilo...

- Hajde da mi opereš ledja - prekida brat moje misli. - A onda treba nešto da smislimo za oca. Ko zna kako će on da reaguje...

Čuje se kapija. Dolazi otac. Ja se sklanjam u spavaću sobu i prisluškujem. Brat počinje:

- Znaš, zaboravio sam da ti kažem: na železničkoj stanici sam video grupu žena-robijašica... Možda uskoro i tvoja kći... Možda je i ona stigla...

Otac se lecnuo, zapanjen;

- Pa zaboga miloga, zašto im nisi prišao, pitao... Idem na stanicu..

- Ma nemaš zašta da ideš. Ako je stigla, doći će već.

- Kako možeš samo tako... pa sestra ti je! - govori otac i kreće prema kapiji. Brat ga stiže, zadržava i govori:

- Stigla je, stigla!

Pritrčavam mu.

Više ga pridržavam nego što ga grlim. Ne može da dodje do reči. Bojim se, treba nešto da kažem da ne bih briznula u plač. Ništa mi pametno ne pada

na um, treba da dobijem u vremenu.

- Kako samo izgledaš? Kao da si iz Aušvica...

- Šta, ne svidjam ti se? Da vidiš samo kako ću biti zgodna, kada se istuširam! - lupam i ostajem živa. Odvajam se od oca i jurim u kupatilo.

Otac, kao da ga je sam dibuk obuzeo, juri od suseda do suseda:

- Dete mi se vratilo! Dete mi se moje vratilo!

*

Do kasno u noć pričamo, o svemu što se dogadjalo za sve ovo vreme. Otac meni priča, a ja - nemam šta da mu kažem. Bila sam na nekoj vrsti radne akcije, u kampusu za obrazovanje, nešto nalik na to. Moj otac me sumnjičavo posmatra:

- Bila je ovde jedna tvoja sapatnica; pričala mi je kako ste bile dobre drugarice. Pričala mi je kako ste naporno radile, a niste imale šta ni da jedete. Čak mi je ispričala da si jednom uzela parče hleba, koje je milicioner prethodno ugazio u zemlju...

- Svašta - kao čudim se ja. - Ko je te gluposti mogao da ti priča?

- Ne znam kako se zove. Mala, mršava, razroka...

*

Sutradan odlazim "na mesto sa koga sam odvedena". Tamo na ulazu znaju kakvo sam ja "vojno lice". Propuštaju me, gledajući me prezrivo. Javljam se nekom nepoznatom.

- Prezime, ime, kad si uhapšena?

Donosi koverat, otvoren. Predaje mi ličnu kartu, pertle i deset dinara.

- Bio je tu i ručni sat marke "junghans"...

- Da nećeš da kažeš da smo ti ga mi ukrali?

- Ništa ja neću da kažem. Samo konstatujem.

- Potpiši da si sve primila.

Daju mi formular. Potpisujem. Daju mi još jedan: ja, dolepotpisana, obavezujem se da ću dobro otvoriti oči i uši, da ću sve sumnjive pojave prijaviti i tome slično. Moja veza će biti drugarica R., kojoj ću predavati svoje izveštaje najmanje jednom nedeljno pod šifrom ("Neretva" ili "Sutjeska" - ne sećam se više o kojoj se od ove dve reke radilo).

Bože moj, dve i po godine sam se odupirala, nisam htela da potpišem. Ako je to tako, onda sam to mogla da uradim još odmah posle hapšenja, da sebi uštedim sve ono kroz šta sam prošla. Mogla sam - da sam samo to htela - mogla sam da izadjem mnogo ranije, još iz Zabele, sa Svetog Grgura, mnogo ranije sa Golog... Sve sam prošla, sve izdržala, misleći da sam stvarno "oslobodjena dalje kazne", da sam odužila svoj dug uz debelu kamatu, a sad, eto, kao uzgred, treba da potpišem novu robiju, robiju savesti.

- Šta je ovo drugo? - pitam, da bih dobila na vremenu.

- Obaveza. Niko nikada neće ništa znati za to. Ti se ne potpisuješ svojim imenom. To će biti tvoj pravi ispit, ispit tvog revidiranog stava, dokaz da si raščistila sa banditizmom, da si sagledala veličinu izdaje. U borbi protiv bande nema sentimenata, nema matere ni oca, brata i sestre... O svim da nam

napišeš. O svima, čuješ li! Ko god da ti pridje, ko god da se sažali nad tobom... A ako tebi ne pridju, ti da im pridješ. Eto, prvo, kako te je mati dočekala...

- Ja nemam majku...

- Nije važno, reč je o onima koje imaš! - prekide me.

- Oca, braću, sestre. Sve - ako su banda.

Može li čovek živeti sa tim?

Radnička biblioteka

"SLOBODA"

Nemci su ušli u Beograd 1941. godine. Godine 1941. su obeležili nas, Jevreje. Godine 1941. smo osetili svu gorčinu usamljenosti. Ljudi, koje smo smastrali za prijatelje su se pravili da nas ne poznaju, klonili nas se, nestajali iza prvog ugla, glave okretali...

Godine 1941. sam "nestala". Ja i moja porodica, i još mnogo drugih jevrejskih porodica.

Juna 1945. godine sam se ponovo pojavila. Najčešće pitanje je tada bilo, uz iskreno čudjenje:

- Jesi li živa, dete?

Znači da je to, što sam ostala živa, bilo neobično. Znači - dete je trebalo da umre. To bi, izgleda, bilo mnogo prirodnije.

Tada su počela pitanja: gde sam bila, kako sam ostala živa, šta je sa ostalim članovima porodice. Mogla sam sve to da im pričam. Oni, koji su me se godine 1941. klonili, sada su me se ponovo sećali. "Bila su teška vremena, jako teška..."

Počela sam da zaceljujem rane, da "gradim lepšu budućnost", završila sam školu, krenula na dobrovoljne radne akcije, na studije, postala novinar. Ne mačji kašalj: stariji saradnik "Politike". Čitali su me, bila sam dobrodošla u društvu, proricali su mi lepu budućnost. Imala sam opet mnogo prijatelja.

Aprila 1949. godine sam ponovo nestala.

Avgusta 1951. godine sam se ponovo pojavila. Ovoga sam puta bila usamljenija nego ikada ranije. Usamljenija nego godine 1941.

Leva ruka mi je visila niz telo. Trudila sam se da otac što manje vidi tu moju oslabelu ruku da me ne bi sažaljevao.

Telefonirala sam redakciji "Politike", htela sam da se javim poslodavcu iz čije sam kuće uhapšena. Mislila sam da će mi dati da radim, možda opet sve od samog početka. Kao honorarni saradnik, možda ne kao novinar, eventualno kao korektor, ako ni to ne može - onda da radim na prelomu, u ekspediciji. Nije važno. tek da nešto radim, da privredjujem, da se dokažem, ovoga puta u drugom smislu: da se rehabilitujem, fizički i mentalno. Rečeno mi je kada da dodjem.

Ušla sam u poznatu mi zgradu, osetila miris novinskog papira, boje, čini mi se i olova takodje - sve ono što sam toliko volela.

Branko Drašković više nije bio glavni urednik ali su skoro svi ostali bili na svojim mestima. Da li sam se toliko promenila, da me niko nije prepoznao? Prolazili su pored mene, bacali poglede na

mene i nastavljali svojim putem. Zamolila sam da me primi glavni urednik. Ušla sam u kabinet Bogdana Pešića. Tamo je sedeo i Stole Stojiljković.

- Druže Pešiću, ja sam Jovanka Lebl, bivši saradnik "Politike"...

- Znam ko si! - prekinuo me je. Stole me nije udostojio čak ni pogleda. U sobu je ušao i Siniša Paunović. Pogledao me je i bez reči prišao Stoletu. Nešto su se važno došaptavali.

- Druže Pešiću, možda biste mogli da me primite u "Politiku". Nije važno šta bih radila...

- Tebe?! - skoro da je dreknuo.

- Mene - odgovorih tiho, iznenadjena njegovim pitanjem, još više tonom.

- Ti nisi čovek! Gora si od ratnog zločinca!

Dobro sam čula, nije mi se pričinilo. Zavrtelo mi se u glavi, došlo mi je da zaplačem, da se izbljujem, da mu svašta kažem. Okrenula sam glavu prema Stoletu i Siniši. Oni su dotle slušali i posmatrali ovu scenu, ali im je moj pogled oborio oči. Opet su nešto važno pričali.

- Ja gora nego ratni zločinci? - jedva sam završila pitanje. Skoro sam se ugušila u smehu.

- Ratni zločinci... - okrenula sam se i gućeši se od smeha izišla iz kabineta. Prokletstvo, ovaj moj smeh umesto grčevitog plača će me jednom glave stajati. Ali, to mi je nešto kao falinka, izgleda od rodjenja. Istoga dana kada sam bila uhapšena, bila sam izbačena iz "Politike", brisana sa spiska Udruženja novinara Srbije, izbačena iz Novinarsko-diplomatske visoke škole i brisana iz spiska Saveza

boraca - to sam, istina, saznala tek kasnije.

Otišla sam u UDB-u. Drugarica Radmila me je primila. Mislila je da ću joj predati neki izveštaj. Ispričala sam joj šta sam doživela. Nju to uopšte nije iznenadilo.

- Šta hoćeš - kako se ti odnosiš prema nama, tako ćemo se i mi odnositi prema tebi.

- Ali ja ni sa kim ne dolazim u vezu. Svi me se klone...

- A kod kuće? Otac? Brat?

- Sa njima ne govorim o politici.

- Šta je za tebe politika? Zar si ti sposobna da odlučiš šta je politika? Tvoje je da nam napišeš sve, razumeš li: sve, a na nama je opet da odlučimo šta je važno, a šta opet ne. A dotle, nemoj očekivati da će se neko prema tebi odnositi kao prema čoveku, koji je raščistio sa prošlošću, koji se stvarno pokajao, koji želi da okrene novi list...

Meni je samo stalo da se opet ne zacenim od smeha. Pošla sam prema vratima.

- Iduće nedelje da nam podneseš izveštaj. Više nećemo trpeti izvlačenje.

Iduće nedelje nisam otišla u UDB-u. Nisam više tamo odlazila. Ali, oni su znali za svaki moj korak. Gde god da sam otišla da se interesujem za posao, pitali bi me gde sam dotle radila. Morala sam da im kažem da sam izdržavala kaznu. Redovno bi mi na to rekli da im se javim za dva-tri dana. Za ta dva-tri dana personalno odeljenje bi potražilo moju "karakteristiku" i - žalim slučaj: "mesto je već popunjeno".

Setila sam se svog prvog saslušanja: stvarno, zašto ne bih otišla da kužim vazduh svoje zemlje, Palestine?

Otišla sam u Savez jevrejskih opština Jugoslavije, u ulici 7. jula. Nikada nisam mislila da sam išta drugo do Srpkinja, Jugoslovenka. I tako vere više nije bilo, pa nije ni trebalo dodavati ono klasično "Srpkinja mojsijeve vere". U Savezu sam srela nekoga koji me je upitao da li sam ja kći potpukovnika-inženjera, njegovog druga iz zarobljeništva i zašto me nema u spisku članova Jevrejske zajednice. Nisam znala šta da mu odgovorim. Otišla sam kod Benciona Levija, koji je tada radio "u unutrašnjim poslovima". On mi je saopštio da više nema molbi za odlazak. Ko je hteo - otišao je izmedju 1948. i 1951. godine. Začudio se što sam se sad odjednom setila da sam Jevrejka. Popunila sam formulare za pristup jevrejskoj zajednici i molbu za iseljenje u Palestinu. Popravili su me: ta zemlja se sada zove Izrael. Whatever! Neka bude i Tunguzija. Trebalo je samo sačekati odluku "nadležnih".

Kada sam već "krala Bogu dane", odlučila sam da se obratim nekom lekaru, da vidim šta da radim sa rukom. Dobila sam savet da odem u Ulcinj, tamo se kupam i podvrgnem se fizioterapiji. I sama pomisao na more me je dovodila do očajanja. Dosta mi je bilo mora za celi život. Ali, bolje čak i to, nego ostati invalid. Zamolila sam oca da da mi pozajmi malo novca, da odem "na odmor". Otputovala sam u Ulcinj i intenzivno se bacila na sredjivanje ruke. Svakog dana mi je bilo sve bolje.

Ovde je bila druga planeta. Divan sitan pesak, toplota, ne samo sunčana, već i ljudska. Ovde se govorilo o bolestima, ništa ih drugo nije zanimalo.

Vratila sam se u Beograd. Ponovo u potrazi za nekim poslom. I ponovo: "Dodjite kroz dva-tri dana". I nanovo: "Žalimo, mesto je već popunjeno".

Moja molba za iseljenje u Izrael je bila odbijena! Bez obrazloženja. Ali - mogu opet da pokušam, u stvari - mogu da podnosim molbu svakih šest meseci. I podnosila sam je svakih šest meseci. Tri pune godine. I uvek sam bila odbijana, i to uvek bez obrazloženja!

Šta sad da činim? Setila sam se one profesorke Brane: nju su svi smatrali za ludu, pa su je ostavili na miru da puni svoje bure bez dna. Sad ću ja da ulivam šljivovicu u želudac, kao u bure bez dna. Počela sam da se opijam, do bestvesti. Samo da mi na rubu pijanstva ostane u sećanju zašto se u stvari opijam. Da se klonim ljudi: ko mi pridje, sigurno me provocira, po direktivi, pa očekuje da ga prijavim. A ako me ne provocira? Ali, ko zna da pravi razliku izmedju onih, koji mi prilaze dobronamerno i onih, koji me provociraju? Nikad se ne zna ko je ko. A ako se nešto izlajem, ako pomenem UDB-u za FNRJ, Ramski rit, Zabelu, dva Grgura i Goli otok - te Vojnu poštu 24 u Beogradu - ne gine mi da se ponovo nadjem tamo. Kako da živim u zemlji u kojoj je čovek čoveku provokator?

Šta mi preostaje? Nosila sam se mišlju da

okončam sve to. Moj život i onako više nije vredeo. Ali, ako je to već tako, da učinim nešto što će možda skrenuti pažnju javnosti. U pijanstvu mi je pala napamet ideja: otići ću na Terazije, popeću se na jednu od onih bandera, na koje su 17. avgusta 1941. godine Nemci povešali rodoljube i tamo ću se obesiti. Ali - tih bandera više nije bilo. Bile su uklonjene. Ako je tako - idem na Sajmište, da se bacim sa centralne kule. Ali, to bi opet bilo huljenje uspomene na sve one žrtve...

*

A onda jednoga dana naleteh na jednog poznanika. Nije znao da sam bila "tamo". Pitao me je šta radim. "Ništa!" Već sam htela da nastavim svojim putem, da ne vidi da sam pijana, kad me on zaustavi:

- U preduzeću za distribuciju filmova traže...

- Neka traže...

- Zašto ne bi...

- Ne, jer sam bivši čovek. Shvataš li: bivši čovek!

Mislim da me je razumeo. Ipak mi je dao adresu i ime čoveka kome treba da se javim, ako promenim odluku.

Otišla sam sutradan. Primio me je zamenik direktora. I, naravno, pitao za "radno iskustvo". Ispričala sam mu sve. Ćutao je, a onda mi je izdeklamovao poznatu rečenicu:

- Navratite za dva-tri dana.

Ustala sam i krenula, bez i jedne reči.

- Šta to treba da znači? - zaustavio me je.

Iz mene je pohrlilo kao lava iz vuklana. Nisam mogla da prepoznam sopstveni glas. Urlala sam da sam već desetine puta čula to "dodjite kroz dva-tri dana", dok se o meni ne dobije informacija, dozvola od UDB-e. Srećom, nije me obuzeo smeh. Čini mi se da mi je pijanstvo pomoglo da mi čak ni suze ne podju na oči.

Videla sam da grozničavo razmišlja. Ćutali smo nekoliko trenutaka, svako zadubljen u sebe.

- Ostanite ovde - progovorio je.

- Od ovoga časa vi ste zaposleni ovde.

Zanemela sam. To svakako nisam očekivala.

- Znate li u šta se uplićete? - skoro da sam dreknula.

- Slušajte me dobro: svakako moram da pitam za vas. Ali, ako je tačno ono što mi vi kažete, da ste kažnjeni sa godidnu dana, a da ste pomilovani posle dve i po godine, da je to zbog vica, predložiću drugovima iz UDB-e: ili da vas puste da živite, a ako se niste popravili - da vam ponovo sude...

To je iz njega govorio pravnik. On nije znao da meni nikada nije sudjeno. Zaplakala sam, plakala sam kako nikad u životu još nisam plakala. Htela sam da ga zagrlim, da mu ljubim i ruke i noge, da mu kažem da mnogo rizikuje, da on ne zna...

U tom preduzeću sam radila sve do polaska u Izrael. Šesta molba mi je, ipak, bila uslišena.

*

BEKSTVO U SLOBODU

Putujem u zemlju daleku, do koje dopire more Sredozemno i ne može dalje: stiglo je do obala Azije. "Filipo Grimani" - morski at (a ne "Punat"!) vodi me u zemlju gde se slano jezero naziv Mrtvim morem, da pored Mrtvog mora počnem ponovo da živim.

U Haifi me dočekuje žena, koju su Nemci doterali sa banatskim Jevrejima u Beograd. Bila je smeštena kod nas i sa majkom odvedena na Sajmište. U poslednjem času je uspela da se izvuče odande. Izvukao ju je muž, Nemac. Već su oko šest godina u Izraelu, stanuje u Jerusalimu. Naučila je hebrejski toliko da može da ode u kupovinu, da se sporazume sa susedima. Priča mi o novoj zemlji, puna je viceva o Ben Gurionu. Priča ih naglas, u vozu. Ja je gledam unezvereno: gospode, pa ova je luda! Dvadeset godina robije joj ne gine ako je uhvate! Smeje mi se: kakvih li pojmova, da se za viceve ide na robiju?!

Ako se obućar ili krojač nadju u zemlji čiji jezik ne znaju - neće imati mnogo problema. Jezik će im biti u rukama, osim ako obućar ne ode u zemlju bosonogih ili krojač u zemlju nagih. Lako je fizičkom radniku, nosaču, pa čak i slikaru. Nisu vezani za jezik. Šta, medjutim, da radi čovek čiji je alat živa, pisana reč? Šta da radi kad naprasno postane analfabeta? Ali, kako se to ovde, u Izraelu, kaže: masovna nevolja se smatra samo polunevoljom; nisam bila ni jedina, niti u manjini što se toga barem tiče. Mnogo bolji, mnogo pametniji, naučnici i filosofi, čuveni pisci i univerzitietski profesori, briljantni pravnici i ekonomisti su se našli u sličnoj, a možda i u još mnogo goroj situaciji. Ja sam bila sama, a oni su morali da ishrane i porodice. Čuo se tada vic, koji nije bio dalek od istine: na skelama jedne gradjevine grupa radnika, a odozdo neko viče: "Šalom, gospodine profesore!" Skoro svi ostavljaju za trenutak posao i gledaju da vide ko im se to obraća.

Doživela sam traumu promene, stigla u zemlju koja se poji iz jednog jezera, gde u peščanim dinama sade korov dugog korena da bi ukrotili pesak kako im ne bi pobegao; novi žuti pejzaži, novi jezik i običaji, novi ukusi jela i pića, nov način odevanja, masa tipova - od crnpurastih do sasvim crnih, od smedjih do potpuno plavih, svih mogućih nijansi ridjih... A tek politika! Od fanatičnih Jevreja-ortodoksa, koji ne priznaju državu, do fanatika Arapa, koji hoće tu istu državu da "bace u more". A izmedju njih - mnoštvo, bezbroj

partija, od krajnje desnice do krajnje levice. Trebalo je navići se na sve to, osloboditi se indoktrinacije i odlično organizovanih "spontanosti" iz stare domovine.

Ako čoveku ostane još snage posle rada za opstanak - ide u da uči novi jezik, da stiče bazu za novi život. Ne neki jezik koji je učio u školi pa zaboravio, jer ga nije upotrebljavao, nemački, francuski, engleski, ruski. Sve novo, sve od samog početka. Čak i novi pravac, sa desna u levo. Interpunkcija - tačke i tačkice. Tri vrste glasa"H", koje jugo-uho ne razlikuje; dva slova "A", normalno "alef" i grleno "ajin", koja se čitaju... sve zavisi od znaka ispod njih! Kažeš li "ani", može to da bude i "ja", ali i "siromah". Kažeš li "ata", to može da bude i "ti", ali i "sada". Moje balkansko "R" R me je odavalo; nisam mogla da se naviknem da izgovorim meko "L", da mi udari u gornje prednje zube, jer je stalno zapinjalo za nepce, skoro bugarski.

Sve što sam nekad znala bilo je posisano sa majčinim mlekom, gajeno kao najnežnije cveće, ispečeno pa rečeno, duboko utisnuto u svest i razum. Bila sam zaljubljenik srpskog jezika, smatrala sam da je najmelodičniji jezik na svetu. Sasvim mi je prirodno bilo da izgovorim 3-4-5 suglasnika zajedno, kad se glas "R" pretvarao u samoglasnik: Krk, krv, prst, krst, Trst, čvrst, taj SRPSKI jezik. Sada je trebalo da počnem da ga varam sa hebrejskim, tim starcem od preko 3.000 godina!

Činio mi se nedostižnim čas kada ću i ja moći da

prihvatim i shvatim neku hebrejsku reč, da na tom jeziku izrazim bol, tugu, radost, da volim, svadjam se i sanjam; da iskažem rečima, da odgovorim, a da mi se taj jezik ne naruga, da ne izazovem buru njegovog smeha, da shvatim od prve, da učestvujem u razgovoru, nekoj raspravi. Tome treba dodati ono što drugi nisu imali: strah. Da, strah i autocenzuru. Hoće li me neko loše razumeti, pa krivo protumačiti moje spoticanje, jezičke greške?

Nisam htela da "grunem" odmah na velika vrata "svetog jezika". Prozorče mi je bilo sasvim dovoljno. Znala sam da nikada neću moći da idem u korak sa njim. Nedostajaće mi uvek one igre reči, onih dvo i trosmislenosti, one asocijacije uz svaku reč na poneku pesmu, izreku, ona intimnost.

Medju prvim rečima koje je trebalo naučiti nalazila se reč "savlanut" (strpljenje). Trebalo je snabdeti se dobrom dozom istrajnosti i strpljenja. Žene su uglavnom postajale kućne pomoćnice kako bi omogućile svojim muževima da stanu na sopstvene noge i deci da nastave školovanje. Jugodomaćice su imale sjajno ime i bile su tražene. One, koje nisu znale da kuvaju, kao ja, zadovoljavale su se pranjem posudja i podova. Nije to bilo ništa ponižavajuće. Pre podne smo bile "ozeret" (služavka), a popodne "geveret" (gospodje).

U Jerusalimu sam stanovala u nekom prihvatnom centru, nas četiri devojke u jednoj sobi. One su znale hebrejski jezik, one su studirale, a ja sam bila analfabeta. Počela sam da učim taj, za mene potpuno novi jezik, koji nije ličio na na jedan meni

poznati dotle. Ali, od nečega je trebalo živeti, plaćati - iako simbolično - ležaj u prihvatilištu, trebalo je i nešto jesti. Trebalo je misliti i na neko zanimanje.

Preko prihvatilišta su mi pronašli mesto u staračkom domu: trebalo je da im serviram večeru a da posle toga operem posudje i pod. Većina staraca i starica je govorila nemački.

Da bih malo dopunila budžet - postala sam i "baby-sitter" jedne devojčice od četiri godine čiji su roditelji tri puta nedeljno noću radili do 23. časa. Mala Dorit je bila veliki čovek. Ona je znala da sam nova, da ne znam jezik i trudila se da me poduči koliko je god mogla: znala sam sve izraze iz njenog vrtića. Nikad nije zaspala do dolaska roditelja, što oni nisu baš previše voleli. Ali, za mene su to bili najlepši trenuci u novoj zemlji.

Onda je moj otac najavio svoj dolazak. Ja mu nisam pisala da radim kao služavka. O maloj Dorit sam mu pisala. Zamolila sam upravnicu staračkog doma za odsustvo od 3-4 nedelje.

Šetala sam sa ocem ulicama Jerusalima. Svaki čas nam je prilazio neki starac, neka starica. Moj otac me je pitao ko su ti ljudi. Odgovarala sam mu da su to deke i bake mojih poznanika.

- Imam utisak da poznaješ sve starce Jerusalima! - konstatovao je moj otac. Nije bio daleko od istine.

Onda smo nabasali na upravnicu. Ona nije znala da je moje zaposlenje tajna za oca. Počela je da mu priča, da me hvali, kako ja savesno obavljam svoj posao i sve u tom smislu.

Otac je bio zapanjen. Zar sam došla u novu zemlju da bi postala služavka? Nije vredelo objašnjavati mu da je to samo privremeno, da u novoj zemlji skoro svi tako počinju...

- Kupi prnje, pa kući! Vremena su se promenila, možda će te i vratiti u redakciju. Mnogi, koji su bili "tamo", opet rade kao novinari...

Šta da mu kažem? Da znam cenu svemu?

- Oče, moja kuća je sada ovde!

Najzad je pristao da ostanem još mesec-dva, dok ne završim "ulpan" - školu za učenje hebrejskog jezika. Morala sam nekako da ga smirim.

Vratio se u Beograd. Pisao mi je često i jadikovao. Odjednom mi je stiglo veoma, veoma čudno pismo: "Tvoja odluka je potpuno pravilna. Nadam se da će se tvoji planovi o novom poslu uskoro ostvariti. Želim ti puno uspeha..."

Šta se dogodilo? Sad sam opet ja bila jako uznemirena.

Doznala sam: Djilas je "zglajzao". Djilas, koga ja nikad nisam videla "uživo". Ali, on me je preporučio za prijem u Novinarsko-diplomatsku visoku školu, iako nisam bila član KPJ. To je bilo zabeleženo. Kada je 1955. godine uhapšen, došli su po mene, da me uhapse.

- Šta je pa sada opet skrivila? - upitao je moj otac.

- Ona nije ni prestajala da bude neprijatelj, do dana današnjeg.

- Ali, ona već više od godinu dana živi u instra-

nstvu!

Zgledali su se: kako je moguće da to nisu znali? Kakav propust! Ali, da sam kojim slučajem bila tamo - stotinu me mora ne bi opralo. I to je moj otac konačno shvatio.

*

U Jerusalimu sam ostala od septembra 1954. do oktobra 1955. godine. Onda sam se upisala u školu za rentgen-tehničare pri Državnoj bolnici "Rambam" u Haifi. Posle dve godine sam imala diplomu u praznom džepu. Trebalo je otplaćivati trogodišnje dugove. Poslali su me na godinu dana novootvorenu državnu bolnicu u grad na 200 metara ispod morske površine, u Tiberiju, na obali jezera Kineret, poznatog u Daničićevom i Vukovom prevodu kao Genezaretsko jezero. Za mene je to bio novi svet, to su bili novi pojmovi, težak danočnoćni rad, grad na obali dve granice - sirijske i jordanske.

Sa Golana smo skoro svakodnevno dobijali porciju bombi ili kamenja, imali smo ranjenika na pretek, naravno pored redovnih bolesnika. Stekla sam ogromno profesionalno iskustvo. Umesto godinu dana ostala sam pune četiri.

Otplatila sam sve dugove i januara 1961. godine prešla u Tel Aviv, u novootvorenu Gradsku bolnicu.

Godine 1963. sam bila upućena na dvomesečnu specijalizaciju u Štokholm. Moj šef, stručnjak za rengtenologiju i pedagog, bodrio me je i podsticao da vodim neku vrstu dnevnika i jednom nedeljno to šaljem u Izrael. Nije mnogo vredelo što sam se

pravdala da mi je teško da pišem, da pravim greške i slično. Smatrala sam da su svi, koji umeju da pišu, pravi genijalci. Nije mnogo pomagalo. Šef je bio uporan. U prvom pismu sam napisala da im šaljem punu vreću znakova interpunkcije, pa neka ih oni poredjaju kako treba. A onda sam se raspisala. Pisala sam o svemu i svačemu. Kada sam se vratila, šef mi je ispričao da je moja pisma sa zadovoljstvom čitala skoro cela bolnica. Poznati novinar Uri Kejsari, kome ih je dao na čitanje, bio je oduševljen stilom. Ponudio mi je da pišem za njegov list! A greške? Bože moj, za to postoje lektori! Godilo mi je, ali nisam ni sanjala da ću ikada dorasti, da ću se usuditi da se upustim u takvu avanturu.

Sledeće godine sam bila postavljena za rukovodioca novosnovane Više škole za rentgen-tehničare i za nastavnika radiografije. Moji učenici i učenice bili su Jevreji, Arapi i Druzi (prvi i poslednji posle mature i vojske, a Arapi odmah posle mature).

Morala sam da pišem na dve pisaće mašine - dvojezično, hebrejski i engleski. Morala sam i da vodim administraciju, da održavam vezu sa ministarstvom zdravlja, da budem direktor i kurir, a što je još važnije - da budem otac i majka; dolazili su mi sa najrazličitijim i najintimnijim problemima da bi ih rešila! Izvela sam na put punih 13 generacija rentgen-tehničara. Preko puta mene je stanovao urednik Biltena Udruženja Jevreja poreklom iz Jugoslavije.

Hitahdut olej Jugoslavija (HOJ). Kada god je

imao "prozor", kada mu je nedostajao neki tekst, dolazio je da mu nešto napišem. I pisala sam - o liku Henrika Fingerhuta, spikera Radio-Beograda, koji je poginuo u kratkom aprilskom ratu 1941. godine na frontu kod Debra, i još o mnogo koje čemu. Moj daleki rodjak, novinar dr Cvi Rotem, privukao me je u Istorijski odbor HOJ..

Počela sam da se interesujem za istoriju svog naroda na teritoriji Jugoslavije, naročito onog dela ispod Save i Dunava. Pomagala sam Jakiru Eventovu prilikom pisanja prvog toma "Istorije Jevreja u Jugoslaviji", koji je objavljen 1971. godine. Dr Rotem me je zamolio da mu napišem nekakav članak NA HEBREJSKOM za "Zbornik" koji je on uredjivao, a povodom 30-togodišnjice velikog talasa useljenika iz Jugoslavije...

Taj članak je, kao uvodnik objavljen u "Zborniku" (str.13-41). Počeli su da me pozivaju da držim predavanja o jevrejstvu Jugoslavije za dopunske tečajeve nastavnika srednjih škola, kasnije i za učenike. Počela sam da učim i tzv. Raši-azbuku, kojom su pisani skoro svi jevrejski izvornici.

Razlika izmedju kvadratnog hebrejskog pisma i Rašijeve azbuke je otprilike ista kao izmedju nemačkog jezika pisanog latinicom i goticom. Kada sam to savladala, počela sam da prikupljam materijal za istoriju Jevreja Srbije i Makedonije. Da bih stekla barem delimično znanje o jevrejstvu Makedonije, o kome sam znala samo to, da je jedna od najstarijih etničkih grupacija na tlu Jugoslavije, a koja je kompletno uništena aprila 1943. godine u gasnim

komorama Treblinke, počela sam da intervjuišem ljude iz tih krajeva, koji su stigli u Izrael krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina.

Pozvali su me na pomen žrtvama iz Bitolja (Monastira), koji se održava svake godine u sinagogi u Jerusalimu. Posle pomena me je gabaj pozvao na binu, da bih okupljenim ispričala na čemu radim. Ne razmišljajući mnogo popela sam se i pričala im. Posle mi je bilo rečeno da sam bila prva žena koja je "održala besedu" u sinagogi. I sledećih godina držala sam tamo "besede", i posledica toga je bila da sam tamo upoznala Davida Sitona, koji je počeo da objavljuje moje radove u mesečniku Sefardske organizacije Izraela "Ba'maaraha".

On je objavio i moj duži rad "Tragedija beogradskih Jevreja 1699. godine" u zborniku "Ševet veam", godine 1984, a posle toga je zatražio od mene neki "duži rad", i tako je nastala knjiga "Plima i slom" (Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije) koja je objavljena 1986. godine u zajedničkom izdanju izdavačke kuće "Morešet" i Ministarstva prosvete Izraela, koja će uskoro, tokom ovog proleća, ugledati svetlo dana i u Jugoslaviji, u izdanju izdavačke kuće "Dečje novine". Nekoliko godina pre toga predložio mi je dr. Rotem da zajedno radimo na bibliografiji pisaca Jevreja-Sefarda, koji su pisali na srpsko-hrvatskom i makedonskom jeziku, a u okviru knjige (na hebrejskom) "The Writings of Sephardi and oriental Jewisch Authors in Languages Other than Hebrew", koja je objavljena u Tel Avivu 1982,

godine.

*

Posledice crnih godina Vojne pošte broj 24 u Beogradu nisu izostale. Leva ruka je ostala slabija od svoje desne sestre; bubrezi mi često "štrajkuju" a nekoliko puta sam operisana od raznih stomačnih "tegova" i vezanih creva; iz kičme mi je "pobegao" kalcijum još mnogo pre nego što bi po godinama starosti to trebalo da bude, te mi se slomio prvi lumbalni pršljen, uz opasnost da se to isto dogodi i sa ostalima. Izgubila sam zube, koji su se opasno klatili, oči su sad osetljive na mrak - možda samo u mojoj mašti.

Klaustrofobija me davi, ali ne mogu da se naviknem ni na mesta sa puno ljudi. Sve u svemu - dosta sam normalna. Relativno.

Imam puno "erzaca" za svoje izgubljene godine: bavim se prošlošću. Ali ne svojom. ne "onom". Prošlošću svoga naroda na tlu Jugoslavije...

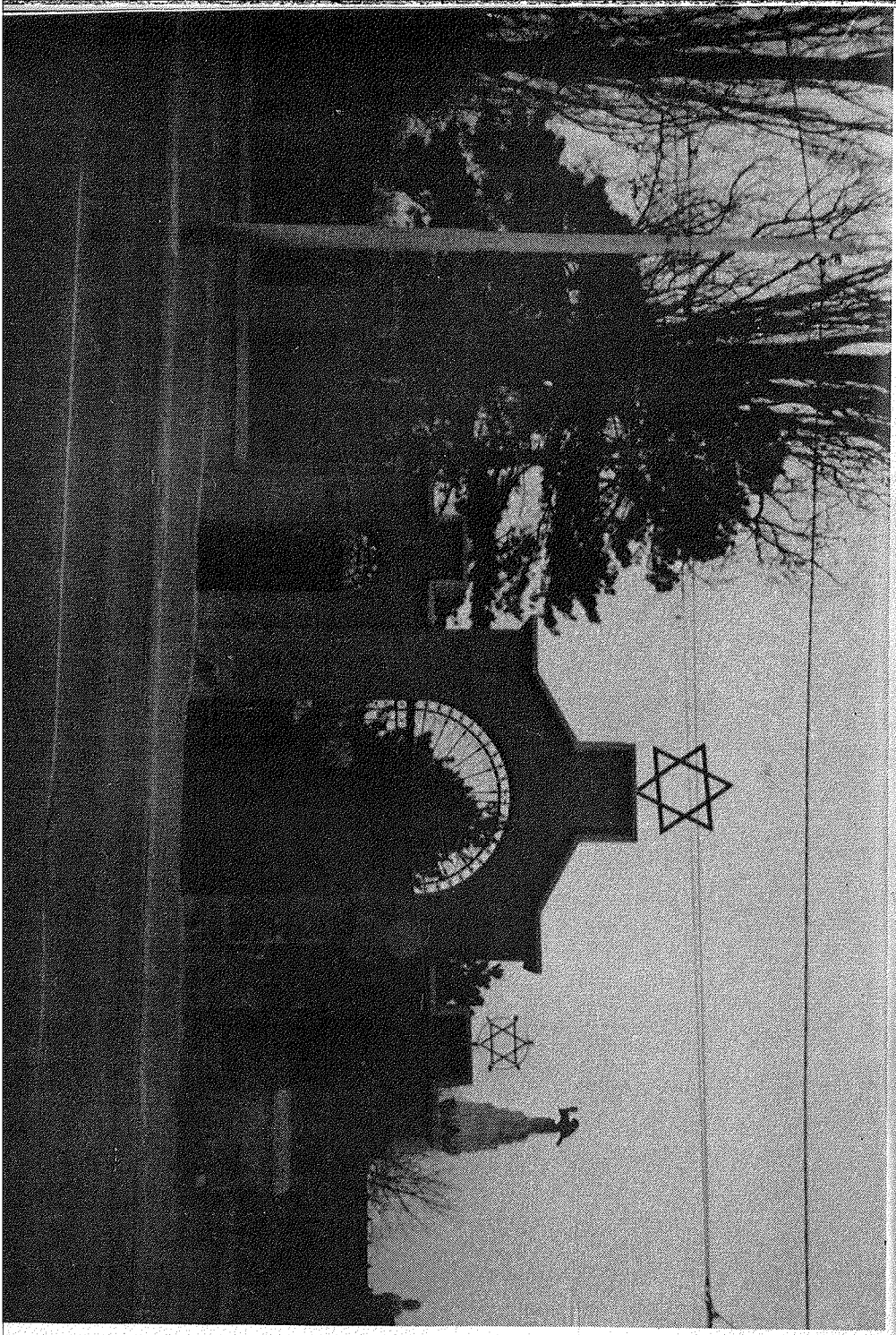

Sefardsko groblje u Beogradu

EHO

Stihovi 1951-1954.

UMESTO POSVETE

U moru ljudi,
Na vremeplovu,
Vremenom plovim
U moje juče, prekjuče...

Sećam se majke,
Ni mladje, ni starije,
Ista je! Baš ista.
Zaustavila je vreme -
Ili je nju vreme zaustavilo...

U moru ljudi,
Koliko juče, možda prekjuče,
Majka je nestala,
Mlada ostala,
A devojčica s pletenicama
Ostarila.

1948

Četrdeset osma -
Dvadeaseti vek.
Sloboda - tek u treću godinu ušla...

Ja, nadobudni novinar,
Intelektualni neimar,
Objašnjavam
Pokolebanim skojevcima
Pravednost puta, neumitnost pravca
Druga Tita...

No baš čudno:
Tu dobronamerno,
Tamo zložudno,
Ali me svako pita:
Hoću li i kada
U svoju domovinu, postojbinu,
U Palestinu.
"Već odoše svi TVOJI".

Zaboga, šta vam na pamet pada?
Ta vi ste moji!
Moja je zemlja tu -
U dobru i u zlu...

Ali
Na uglu usana im čitam:
"Da li?"

NAŠE DOBA

Naše doba -
Moderna
Ili neoantika,
I o nama će jednom govoriti
Kao o srednjem, pa starom veku...

Dovidjenja!
Do vidjenja u nekom budućem svetu,
U trećem svetskom ratu,
Ili opet u nekom Ka-Cetu!

ZAR OPET?

Na sporednom koloseku,
U stočnom vagonu
(8 konja ili 40 ljudi)
Dva po dve
Okovima povezane
Ko nekad pre,
Osam godina ranije...

Zar opet može svako da nas gazi,
Da nam bez suda sudi?

Zar opet toga ima?
O, Bože,
O, Djavole,
O, ljudi!

MAJKE

Gle, sva ta beda
Po podu popala,
Zaspala -
Bar tako izgleda.

Voz stoji.
Na nekoj smo stanici...

Neko poji:
"O divni grade moj,
Za tebe pjevam ove pjesme poj..."
Zagreb, po svoj prilici.

Sve se pretvorilo u uho.
A onda, odjednom,
Kao iz bajke -
Plač detinji...

O, nebesa,
Vidite li ove majke:
Kao da čuju poziv svoga čeda,

Ustaju, lupaju, lude,
Nemoćne, razum gube...

Postoji li veća beda?

RAZLIVENE BOJE NA AKVARELU

Kao strast i strepnja
Sećanja su moja praznine i seni.
Ima li gde travke, stabla, lišća,
Ili je sve otok, goli, kameni?

Hoću li iza ugla,
Još ove godine,
Još ove zime,
Ugledati beli pokrivač
Zore smrznutih grana
Grada moga?

Možda na proleće,
Hoću li videti
Bele kuće crvenih krovova,
Ulice, prozore skrivene iza živice?

Ili na leto,
Možda na jesen,
Da osetim, da opet vidim

Grad na ušću dve mutne reke,
Lepše no plavo more;

Da vidim grad grub, a neodoljiv,
Koji mi noću dolazi u pohode,
U dugim satima nesanice i nade...

LUDI SNOVI MOJI

Ludi snovi moji,
Ta vi ste bar slobodni;

Plovite, letite,
Bez okova, van otoka...

Ne budite ludi:
Kakva vam je to solidarnost -
Ne ostaviti me samu?

Naprotiv: povedite i mene
Bar za kratko,
Bar dok traje san,
Dok se rodi novi dan,
U beskrajna prostranstva -
Ako još postoje...

O, Bože, ostavi mi snove!
Uzmi mi uspomene,
Oslobodi me njih -
Kad već nećeš mene.

REČI

Dolaze li reči
Da izraze, da odraze,
Da iskažu, kažu, pokažu,
Dušu otkriju,

Ili da neku misao prikriju,
Neku istinu sakriju,
Neku laž dokažu?

Nižem reči
Kao ogrlicu bisera...
Neka reč
Kao lažno zrno
Pokvari celu ogrlicu,
Celu rečenicu!

Osećaš li reč:
Melem je rani,
Ali i otrov, opasnost, mač.
Ponekad naoštriš misao,

Zarežeš olovku,
Ali ti reč tupa,
Pa i glupa,
I počinješ sve ispočetka.

A katkad -
U trenu izgovorena reč
Dve i po godine teška!

AUTOMORTOGRAFIJA

Svesno ili besvesno
Ali nikad nesvesno
Prošlosti isečke vadim -
Ako je bilo, ako se ikad dogodilo,
Ako je usnila nisam
U snu beskrajnom,

Ako je nisam videla
Na ekranu
Jeftinog non-stop bioskopa
Kad ti se asocijacije čine
Kao izmišljeni fleš-bek
Nedozrelog, suludog umetnika,

Neukusne mizanscene,
Nedostojni kič
Smrdljivih Ramskih kanala punih pijavica
I vražjih otoka-stena ukletih,
Na pučini izniklih,
Tek da pokvare idilu

Morskog prostranstva i tišine...

A žiža slike, negde iz daljine,
Poskakuje s obešene Olje
Na prebijenu, mrtvu Oliveru,
A s nje na mene -
Možda još uvek živu...

PRE DVE STOTINE GODINA

Ne ostavljaj me samu
U samoći ostrva,
Budi sa mnom,
Sećaj me se onakve
Kakva sam nekada bila,
Nekada davno, nekada pre, P
re dve godine
Ili dve stotine...

Dani prolaze, nedelje, godine...
Živim li još, postojim li?
Mogu li još da volim?

A ti,
Gledaš li, vidiš li,
Kao nekad sa mnom,
Iznad ušća dve mutne reke
Zvezdanu prašinu,
Nebeska sazveždja,
Velikog medveda:

Da li su isti u samoći ostrva
I u vrevi grada
Na obalama dve mutne reke?

Ne ostavljaj me samu
U moru žena,
U samoći ostrva,
U ponoru nade!

HOĆE LI BITI

Ako me samoća ne otruje,
Ako me sunce ne sprži,
Ako me čežnja ne zaguši,
Ako me ljudi ne ubiju,

Ako opet osetim dah slobode,
Ako...
Hoće li zagrljaj tvoj,
Biti isti kao pre?
Hoće li biti zagrljaja?
Hoće li biti tebe?

Jesi li sazdan za duge staze,
Za zamišljene susrete,
Za maratonska čekanja?

Znam, shvatam,
Uzavrela krv mladosti
Ne zadovoljava se
Imaginarnim strasnim pohodima

I dugim noćima samoće.
Znam: ako ikad bude slobode -
Neću imati s kim da je podelim...

Ko izmisli da osim danas i juče
Postoji i pojam "sutra"?
Čujem li, ili sanjam, tvoj glas,
Dubok kao more,
Dublji od mora,
Na otoku ugaslih sutona i nada?

POBEGLA MI PESMA

Stihovi me lako dodiruju krilima,
Al' olovke nema da ih zapiše...
A oni žive sada,
Večeras, noćas, načas.
Sutra ih više neće biti,
Njih - ili mene da ih napiše.

Je li to smrt za života,
Ili život smrti?
Život bez života,
Bez svih lepota,
Bez dostignuća,
Bez budućnosti,
Stalno iza žica,
Kao vuk uhvaćen u zamku,
Kao u kavezu ptica...

Hoće li ikad doći doba dobra,
Da čovek čoveku čovek bude,
A ne vuk, hijena, kobra...

AVE, MARIA

Proteusu, bože mora,
Samo ti
I mi
Znamo za otok goli
U beskrajnoj pučini.

Proteusu,
Sine Neptuna,
Koji ti dade
Proročku moć,
Smisli li ti -
U pakosti svojoj -
Otoka beskrajnu noć?

Proteusu,
Ti, koji obličja menjaš,
U trenu jarosti, besa,
Uze li lik zmije,
Lik sotone,
Lik Marije?

Ave, Maria!
Morituri te salutant,
Maria...

SNOVIDJENJA

Umivanje u morskoj vodi
Glinom - ako se nadje.
Lica mlada, zborana,
Kao plugom zaorana,

Ranjenih nogu,
Napuklih ruku,
Ledja prebijenih,
Očiju slepih
Na prvi sumrak dana,

Zubi se klate,
Glad mori, žedj pali...

San stiže tek pred zoru,
Pred svitanje...

"Drugarica" Marija - o, strave -
Eto je i u snu...
Svevišnji, svemogući,
Da li je i devica sveta Marija

Imala takve zle, takve paklene
Oči zelene?

"Potpiši, bando ukleta!"
"Dokaži se!" - urlaju te oči zelene
U usta pretvorene...

O, snovi prokleti, snovidjenja
O, radosti budjenja,
Možda će java biti manje stravična
Novoga dana...

Hoće li biti života
Posle ove smrti?

BODLJIKAVA OGRADA PUČINE

Zatvaraju te zidovi pučine,
Stežu, stišću sa svih strana
Žice i zidine
Kojih nema!

Imaš plavetnilo neba,
Sunce,
Mesec i zvezde,
Imaš more...

I slomljena ledja,
I kožu sasušenu, okoštalu,
Ožiljak na srcu,
Ranu na duši
I noćne more.

Ovde bi smrt umrla,
Ali je čovek osudjen da živi.

TIHI JECAJ

Oj, jauku moj,
Jauku nas sviju,
Da se nisi pretvorio u ćutnju,
Veliku, ogromnu,
Glas bi ti dopro do obale,
I dalje - do ušiju gluvih...
Pa i dalje, daleko,
Do oblaka,
Do nebesa,
Do grada belog,
Do doma mog -
Pretvoren u tihi jecaj...

NOVA GODINA

Suton se spušta,
Eto i noći.
Barake pune...
Hoću li moći
Kapke da spojim,
Dane da brojim, dane drugačije,
Što će još možda doći...

*

I opet prodje godina,

Dodje nova,
Početak nečega:
Možda slobode,
Možda snova...

Ili će proći i ova,
I opet doći nova,
I nova, i nova...
A novog - ničeg!

CENA USLOVNE SLOBODE

Svaki minut, svaki sat,
Svaki dan, pa celi dan,
Svaka nedelja, mesec, godina,
Svaki trenutak svih tih godina,
Oči čudne, oči budne,
Svaki tvoj pokret prate,
Svaku izgovorenu reč dohvate,
Jer samo preko tebe mrtve
Sinuće sloboda njoj:

Onda treba da se pokaže
Da se dokaže,
Da plati kaparu
Na glavninu koja je još čeka
Celoga veka,
Nju i njene mile i drage,
Kad zaradi uslovnu slobodu -
Od najteže robije težu!

O, ako ikad izadjem odavde,
Samo daleko od ljudi, od pogleda,
U samoću...

Druže, prijatelju, brate,
Ne usudi se da mi pridješ,
Da se rastužiš nad sudbom mojom!
Zločin je izraz naklonosti, saučešće...

Ne tuži, druže, brate,
Ne tuži,
Jer kazna je strašna:
Gde ja stadoh -
Ti produži!

PAZI, NE PRILAZI!

Ni psa da zalaje,
Ni mačke, ni miša,

Samo mi, ljudski miševi,
I mačke, i mečke,
I oni koji se, medju nama,
U mečke pretvaraju
Prekonoć,

Prelaze iz "bande" u "brigadu",
Popravljene,
Prepravljene,
Vrbovane,
Isprobane...

Ni oca, ni brata da poštediš:
Da javiš ako te žale,
Ako te pitaju - a pitaće te -
Gde si bila,

Šta si radila,
Zašto si nestala...

"Kako samo izgledaš!
Kao da si, more,
Stigla iz Aušvica,
Pa i gore!"

Ako te pitaju - a pitaće te -
Da odmah javiš ko će ti prići,
Šta će ti reći...
Ti, popravljena, prepravljena,
Trči u udbu,
Javi, otkucaj, ispričaj,
Da ponovo ne doživiš sudbu!

O, sužnju večiti:
Telom ćeš biti na slobodi,
A savešću - robijaš prokleti!

Napomena: Ženi Lebl, autor ovih stihova, nastalih neposredno po izlasku sa Golog otoka više nikada nije ispravila ni jednu reč u njima, ni jedan znak - oni su ostali netaknuti, kao i hridine na nekim otocima na Jadranu...

Ženi Lebl "Bela ljubičica"

Kada su počele da se pojavljuju prve knjige o Golom otoku - u prvi mah dosta stidljivo, što je bio rezultat ne neodlučnosti pisaca ili izdavača, već rezultat mnogobrojnih zabrana koje su postale deo ponašanja - niko nije mogao ni da pomisli da je negativna selekcija u našem društvu otišla tako daleko koliko je ona u samoj stvari bila otišla, da ne kažemo: zabrazdila. Bilo je nemoguće i pomisliti na kakve je sve niskosti i bestijalnosti spreman, sposoban, obučen čovek za koga se mislilo, o kome se govorilo sa takvim epitetima, sa takvim poštovanjem da je njegovo ime moralo da se piše sa velikim "Č": nije se radilo o konkretnom čoveku, radilo se o konkretnom soju i sloju ljudi, o ljudima koji su mislili da su iznad svega: iznad morala, iznad zakona, iznad svih društvenih normi. Da su iznad ljudi. Za njih je postojao samo jedan postulat, jedna norma: norma koju je postavila partija, i što se toga tiče - oni su bili uvek u pravu. O njima, o

tim i takvim ljudima govori ova knjiga suza bez suza: kamen je upio sve suze bez ostatka. Ali - u ovoj knjizi nema mržnje. Možda ima prezira. Sa pravom - recimo to. Neko bi mogao da kaže - da se ovom knjigom popunjava serija knjiga uspomena i tekstova - autentičnih ili ne, to i nije tako važno - o Golgoti ljudi: ne možemo reći komunista, jer nisu svi bili komunisti - koji su dospeli na Goli otok ili ostrvo, odnosno otok Sveti Grgur i mnoge druge kaznionice i kaznione "diljem naše zemlje". Kao "informbirovci" su stradali i oni, koji nikada ranije nisu čuli za reč "Kominform", koji nisu znali da razlikuju crvenu od zelene boje: kažu, da je na Golom otoku bilo čak ljudi koji su tamo dospeli kao monarhisti, koji su bili "za kralja Peru", pa je čak bilo i takvih koji odista nisu znali zašto si i rašta dospeli tamo. Sve je moguće. Činjenica je, medjutim, da su do sada žene - a koliko ih je bilo, to bi možda mogla da kaže samo arhiva - samo čija? gde se nalazi? u čijim je rukama? - jednostavno ćutale. Pa se čak tvrdilo u nekim feljtonima i napisima da žena u "jugoslovenskom GULAG-u" nije ni bilo. A bilo ih je. I o njihovim patnjama, o njihovim mukama su do sada svi ćutali. Malo je, medjutim, onih koji su živo-živi: kao Jovanka Lebl, kao Ženi Lebl. Ali - njeno svedočanstvo o raznim Marijama i ostalim zverima ostaje. I ono ne sme biti zabora-vljeno. Pred nama se nalazi knjiga koju je napisala bivša - zašto bivša? - sadašnja naša sunarodnica, sugradjanka, beogradjanka Ženi Lebl, rodjena u Aleksincu, koja sada živi u Tel Avivu, u

Jovanka Lebl - bivša novinarka "Politike", Jovanka Lazić za vreme rata, u Nišu, odakle je odvedena, kada su je Bugari otkrili kao saradnika partizana - što znači da je okupatorima na odredjeni način radila o glavi - u nemačke zatvore: prvo u Vinernojštatu, posle toga u Berlinu gde je bila čak i osudjena na smrt; iz nacističkih kandži je 28. aprila 1945. godine oslobadjaju Rusi, da bi posle tačno četiri godine slobode ponovo dospela u zatvor, samo još mnogo, mnogo gori, ovoga puta svakako ne zbog toga što je ikome radila o glavi. Zbog vica. Ne može se čak reći ni zbog "verbalnog delikta". Jednostavno - zbog samovolje i staljinizma u antistaljinizmu. Antistaljinizmu koji je bio na odredjeni način gori od samog staljinizma. Jer se borio protiv staljinizma mnogo perfidnijim, usavršenijim metodama od metoda staljinizma: ti metodi su bili izmišljeni na našoj grudi, od naših ljudi - mnogi od njih se danas busaju u grudi da su uvek bili protiv primene takvih metoda. Pa čak tvrde da nikada za njih nisu ni čuli. Kao Djilas, naprimer, koji je pre izvesenog vremena u Izraelu napismeno ustvrdio u jednom pismu da nije ni znao za Goli otok, jer se "u doba kada je on osnovan nalazio u Crnoj gori..."

A ti metodi - oni su ubijali. Ne uvek fizički. Duhovno. Mentalno. Mnogi su izvršili samoubistvo po "oslobadjanju". Baba - Brana Marković. Neki su izvršili "samoubistvo", ako ih kojim slučajem nisu i - samoubili, možda. A neki su živi, koračaju medju nama ali su - mrtvi. Ne osećaju čak ni zlobu. Trude se da zaborave sve što im se desilo. A da se

zaboravlja - ne sme se... Treba stisnuti zube i govoriti otvoreno - na žalost! - i o toj bruci našoj. Jer: ako ne kažemo otvoreno, ostaćemo zablaćeni, zablaćeni pred našim potomcima. A naši će se preci prevrtati po grobovima stideći nas se. Da, i još nekoliko reči o komunistima. O onima koji su tvrdili da su to, tvrdeći pri tome da je taj njihov komunizam human, ljudski. Možda - za njih. I - da li je to bio uopšte komunizam, to za šta su se ti ljudi borili? I neka nam bude slobodno da priupitamo: da li su oni bili odista komunisti? Ili su bili samo boljševici, i to Staljinovog tipa: pa su samo prigrabili "boljše", odnosno više u svoje ruke? Više vlasti, moći, laži... A po njihovom: pravde? "U ime naroda i UDB-e..." nam prikazuje donekle i "ukus vlasti" - kako je svoj roman nazvao slovački pisac Ladislav Mnjačko. Ili tačnije - razgolićuju nam one najniže porive u ljudima najčešće primitivnim: pokušati poniziti, upljuvati, baciti pod sebe - ali koga? Samo one koji su iznad tebe. "U ime naroda..." razgolićuje mehanizme staljinizma koji je uzdignut u rang najvišeg morala: pravo je na našoj strani, a vi, vi ste gori, vi ste veće ništarije od Crnaca u Americi u doba gradjanskog rata, vi ste ogavniji od Jevreja u doba fašizma, gori ste i od Cigana, jer: vlast je u našim rukama, i naše je da kažemo šta je belo, a šta crno. I - pravo se nalazi samo i jedino u našim rukama... Orvel i "1984"... Zahvalimo se, zato, ljudima kao što su Ženi Lebl i ostali - malobrojni za sada - koji su imali snage i hrabrosti, koji su smogli čvrstine da napišu istinu,

Ženi Lebl
LJUBIČICE BELA
Vic dug dve ipo godine

Izdavač
DEČJE NOVINE
Gornji Milanovac

Za izdavača
Srećko Jovanović
Glavni urednik

Recenzenti
Dragoslav Mihailović
Olga Binenfeld

Urednik, redaktor i lektor
Milan Čolić

Korektor
Mihailo Simić

Likovno i grafičko oblikovanje
Dušan Popović

Grafička priprema
ZAD, Beograd

Štampa
Forum, Novi Sad

Štampanje prvog izdanja u tiražu od 5000 primeraka
završeno februara 1990. godine
ISBN 86-367-0347-7

Sadržaj

Umesto uvoda / 9
Početak / 11
Glavnjača / 21
Svi moji gresi / 37
Učesnici oktobarske revolucije / 49
Moja visoka škola / 53
Ko voli Staljina? / 57
Lepojka / 59
Ljubičica bela / 61
"U ime naroda " / 67
Ramski rit / 71
Radovi na kanalu / 84
Zabela / 94
Rejnoova bolest / 98
Upravnik pobegao / 104
Sveti Grgur / 109
Sveti Grgur 2 / 114
Goli otok / 121
Oslobodjenje / 137
Sloboda / 151
Begstvo u slobodu / 161
EHO, Stihovi 1951-1954. / 175